

"KÄRLEKENS BAKGATA"

NORRA SMEDJEGATAN OCH BORDELLENS HISTORIA I STOCKHOLM

Rebecka Lennartsson

SIN VANA TROGEN vek sedlighetskonstapel Nils Ljungh även denna tidiga oktobermorgon 1898 av från Hamngatan och slog in på Norra smedjegatan.¹ Husen längs gatan låg ännu slutna och stilla. Över taken svävade tusentals telefonrådar, vittnande om förbindelser över hela staden. De susade och spann och viskade om en ny, modern era. I övrigt stod den korta välvda gatan i kontrast till den omkringliggande stadens vaknande rörelse och brus: dunklare, hemlighetsfullare, som en rest av ett försvunnet Stockholm.

Vid hotell Garni på Norra smedjegatan 20, mellan hotell S:t Erik och den lilla blomsterhandeln La fleuriste, stannade konstapel Ljungh till. Det var ett slätputsat hus i ljust grått och gult med vita snickerier. Entrén han steg in i andades viss värdighet. Golvets rutigt i röd och grå kalksten. Väggarna hade stuckatur som marmoreras i rött och inramade oljemålningar. Till vänster om porten, som en föräning om vad hotellet fungerade som täckmantel för, satt Venus själv i ett snäckskal, uppburen av två delfiner. Till höger var en Dianafigur placerad, vilande på en stubbe i en skog. Genom de blyinfattade glasen med jugendblommor i porten mot gården silades ett gryntigt morgonljus. När konstapel Ljungh vräkte

upp dörren till det första rummet stötte han på en kvinna, ensam och i färd med att klä sig. Hon sa sig heta Anna Mathilda Cecilia Johannesdotter. Nu fick hon skynda på och följa konstapel Ljungh ut från hotellet, över Norrbro och bort mot besiktningsbyrån på Trädgårdsgatan 3.

EN PERIFERI I STADENS HJÄRTA

Mitt i Stockholms pulserande hjärta, där shoppingcentret Gallerian i dag brer ut sig med butiker, kaféer och övertäckta gångstråk, låg för inte länge sedan Norra smedjegatan. Där hade den legat åtminstone sedan 1640-talet, till en början kantad av smedjor. Först i slutfasen av den omfattande regleringen av nedre Norrmalm jämnades gatan med sina hus med marken, med början 1967. Förslumningen var då långt gånge. Gatan hade lämnats åt sitt öde i väntan på rivning, omspunnen av historier om otuktsnästen och bordellhotell. Husen förföll, gatan övergavs.

Men kring sekelskiftet 1900 var Norra smedjegatan ännu en levande del i stadens inre. Då hade den kommit att bli den mest ökända gatan i Stockholm, beryktad långt utanför stadens gränser för sitt "vilda bordellliv". Norra smedjegatan kallades i folkmun "Kärlekens bakgata".² Den mytomsvävade Norra smedjegatan är här utgångspunkt för en mikrohistorisk betraktelse över bordellens plats i Stockholm. Syftet är att

Vänster sida: Anna Johannesdotters sida i rullan. Hon var en i raden av de omkring 7 000 kvinnor som mellan 1856 och 1918 skrevs in i besiktningsbyråns rullor. Sidan återger hennes liv i kortfattade noteringar. Genom biografen får vi veta att hon kom till Stockholm från Norrköping 1897 när hon var 20 år. Hon hade brunt hår och bruna ögon, ovalt ansikte och ordinär mun. Som alla kvinnor frågades hon ut om när och till vem hon förlorade oskulden. Hon berättade att hon första gången var med en okänd man sedan hon tagit tjänst på Hamburger börs. En räkka av varningar, kurhus, böter och fängelse följde. Den 17 februari 1906 dog Anna Johannesdotter i lungsot på försörjningsinrättningen Grubbens gårde. Stockholms stadsarkiv, Prostitutionsavdelningen, DVA1, Stamrullor.

Norra smedjegatan norrut från Herkulesgatan. Foto: E.M. Törngren, omkring år 1900. Stadsmuseet i Stockholm, Gräarksamlingen.

Utsnitt ur 1899 års karta över Stockholm av Alfred Bentzer, Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag. Kartan består av tolv kartblad och visar i sin helhet Stockholms innerstad med närmaste omgivning. Här syns Norra smedjegatans sträckning, inringad med rött. Hela kartan och alla kartblad finns på Stockholmskällan, stockholmskallan.se, Stadsarkivets kartsamling.

bidra till att problematisera prostitutionens roll i det rumsliga organiserandet av den moderna staden.

Bordellen har, med få undantag, alltid varit ett förbjudet rum i Stockholm – även under den period som denna undersökning rör, då prostitution under kontrollerade former var lagligt genom den så kallade reglementeringen.³ Reglementeringen innebar att kvinnor i prostitution ålades att besöka sig för könssjukdomar på en särskild byrå och följa en uppsättning regler som kraftigt beskar deras rörelsefrihet. När prostitutionens platser i staden idag analyseras betraktas de också ofta som en subversiv närvaro i staden, som platser och rumsligheter som den etablerade makten, myndigheter och stadsplanerare idogt arbetat för att städa bort. ”Andra kvinnor” och de platser som förknippats med dem i staden har genom århundranden kontrollerats och medvetet stängts ute: Ensamma mödrar, hysteriska kvinnor, prostituerade.⁴

Sexualitet organiserar stadsrummet, menar den brittiske kulturgeografen Phil Hubbard. Han pekar på hur lagstiftning och styrning ofta har varit restriktiv och konservativ med avseende på avvikelser från en begränsande norm.⁵ Heteronormativitet har så, enligt forskningen, medfört att kommersiell sexualitet medvetet har hållits på avstånd från det monogama familjelivet och de platser där detta har manifesterats,

som skolor, kyrkor och familjehem. Prostitution och andra former av icke-monogam sex brukar av det skälet enligt Hubbard förknippas med delar av staden som är fattiga, som utmärks av många olika yrken, arbetslöshet, lågt demokratiskt inflytande och hög närvaro av immigranter.⁶

Mot bakgrund av denna kunskap ter sig "Kärlekens bakgata" som en märklig anomali, placerad mitt i stadens vibrerande och mest tätbefolkade centrum, i absolut närhet till stadens officiella framsidor och med en katolsk kyrka i dess mitt. Hur kunde det komma sig att just denna gata blev ett nav i syndens geografi? Vad utmärkte Norra smedjegatan? Ska vi förstå den som en upprorisk rest av en försvinnande stad som myndigheterna arbetade för att utradera? Gick Norra smedjegatans bordellstråk under myndigheternas radar? Eller var "Kärlekens bakgata" resultatet av andra processer? Hur ser bordellens historia i Stockholm ut om vi försöker undersöka den utifrån denna rumslighet?

Gömda, glömda, förbjudna rum

Att skriva bordellens rumsliga kulturhistoria är behäftat med en rad utmaningar. Bordellen har aldrig varit en del av det etablerade kulturarvet. Det har inte varit en plats att lyfta fram och visa upp. Den har inte lämnat några självklara avtryck i stadslandskapet i form av gatunamn eller plaketter på husen. Inte heller kan bordeller enkelt spåras i museernas samlingar och arkiv. Följaktligen finns – såvitt jag vet – inga bordeller dokumenterade, insamlade eller förtecknade, till skillnad från exempelvis apotek, kaféer, högrestandshem eller andra urbana platser med väggar och tak och fysiska artefakter. Ordet "bordell" som sökord ger heller inte någon större utdelning, vare sig i föråldrade system med katalogkort eller i sökmotorer kopplade till digitaliserade kulturarvssamlingar. Ändå är bordellen en central del av vårt urbana kulturarv, ett rum som både inverkat på och påverkats av såväl stadens materialitet som dess sociala och kulturella dimensioner. Bordellen som rum har den märkliga benägenheten att samtidigt befinna sig i marginalen och i hjärtat av den urbana erfarenheten. Det är ett rum med en egen idéhistoria,

knuten, vill jag påstå, både till moderna rädslor och dystopier och till samhälleliga ideal om den goda staden. Bordellen är ett förbjudet rum, ett hemligt rum i staden, ett rum som samtidigt utmanar, implicerar och förstärker gränserna för det urbanas bekönade rumsligheter.

Hur hittar man då de gömda, glömda och förbjudna rummen i våra kulturarvssamlingar? Ett sätt är att knyta dem till en plats: ett kvarter, en gata, en adress. Många arkiv har geografiska sökingångar. Hittar man en sådan plats – i bemärkelsen en fysisk miljö som samtidigt är utmärkt på stadens karta – öppnar det plötsligt upp för nya möjligheter. Fram träder material som man som historieforskare kanske inte normalt arbetar med: foton, inventeringar, bevarade byggnadsdetaljer och föremål. Mitt arbete fick så inledas med det omfattande material som reglementeringen gav upphov till. I rapportböcker och i listor över bordeller, misstänkta hotell och ingripanden framkommer adresser. Jag listade dem och upptäckte snart mönster i gatusträckningar, kvarter och byggnader. En plats som återkommer påfallande ofta i materialet från sedlighetspolis

Innergård längs Norra smedjegatan med kökshanddukar på tork.
Foto: Manne Lind, 1967.
Stadsmuseet i Stockholm,
ML67-10 457 31.

och besiktningsbyrå är just Norra smedjegatan. När jag söker vidare i andra material utifrån Norra smedjegatan dyker den upp även i skönlitterära skildringar och i dagspress. Från tiden närmast före rivningarna – och sedan rivningarna startat på 1960- och 70-talen – visade det sig dessutom finnas gott om både fotografier och utförliga inventeringar av byggnaderna, genomförda av Stadsmuseet i Stockholm. Inte minst de fantastiska bilderna av fotografen Manne Lind från 1960-talet ger en inblick i gatans arkitektur och säregna stämning inför rivningarna.⁷ Med hjälp av dessa källor blir det möjligt att vandra gatan fram, kika in på innergårdarna och gå in genom portarna. I gatuvy blir det bland annat tydligt hur brant gatan faktiskt var – något som inte kan skönjas på kartbilden.

Av den faktiska platsen syns däremot inte längre några spår. Norra smedjegatan är uttraderad från stadens karta. Men även från äldre tider är spåren mycket få. Det finns inte många bilder bevarade från Norra smedjegatan från tiden före 1960. Kanske kan det i sin tur utgöra en ledtråd till gatustråkets öde. Norra smedjegatan var inte en plats som utmärkte sig för sin bebyggelse, sina butiker eller sina vyer. Det var inte en plats att visa upp eller frysa i tiden. Tack vare det bildmaterial som trots allt finns, och de utförliga inventeringar av gatans byggnader som genomfördes inför rivningarna, kan vi ändå skapa oss en förståelse för platsens fysiska förutsättningar. Finns ledtrådar till gatans rykte som en bakgata för ljusskygg sexhandel i materialiteten, i gatans karaktär och geografiska belägenhet? Var det i så fall av slump eller beräkning? Och hur hanterades det av myndigheterna?

” Bordellen är ett förbjudet rum, ett hemligt rum i staden, ett rum som samtidigt utmanar, implicerar och förstärker gränserna för det urbanas bekönade rumsligheter.

Vänster: Man på väg upp-
för Norra smedjegatan
norrut mot Hamngatan.
Foto: Manne Lind, 1967.
Stadsmuseet i Stockholm,
ML67-07 414 05.

Höger: Troligen Norra
smedjegatan 20 (Hotell
Garni) eller 22. Badmin-
tonspel på bakgård.
Foto: Manne Lind, 1967.
Stadsmuseet i Stockholm,
ML67-06 409 20.

För att hitta vad som med sociologen Henri Lefebvres terminologi är det konceptualiserade rummet – det planerade, iscensatta och regisserade rummet – måste man se både till platsens materialitet och till myndigheternas hanterande av densamma.⁸ Det material jag har att tillgå är dels bilder och beskrivningar av Norra smedjegatan som plats, vilka återfinns i Stadsmuseet i Stockholms samlingar i form av fotografier och byggnadsinventeringar, dels det omfattande material som återfinns i besiktningsbyråns och sedlighetspolisens arkiv, och de avtryck Norra smedjegatan gjort i politisk debatt och agerande.

Men rummet äger fler dimensioner. Norra smedjegatan är i hög utsträckning också ett föreställt rum – med Lefebvres terminologi ett representationsrum – som tagit form genom berättelser, rykten och fiktion,

nära sammankopplade med bordellen som drömt rum och fantasi. Som sådan återfinns platsen i litteratur, i tidningarnas tablåer och i både fin-kulturella och populära representationer. Mest utmanande att spåra, men också mest intressant och sammansatt, är kanske Norra smedjegatan som erfarenhetsrum – en plats där människor levt och verkat och erfarits med alla sinnen. För att återigen använda Lefebvres begrepps-apparat rör det sig om ett rum som varseblivits. Hur rummet har använts och upplevts hänger intimt samman med både det konceptualiserade och det föreställda rummet – men det kan också gå på tvärs, utmana och påverka övriga rumsbildningar. Vilka människor rörde sig på Norra smedjegatan, och i vilka sammanhang? Hur bemöttes deras rörelser, och hur påverkade de i sin tur gatan? En utgångspunkt är att genus spelade en avgörande roll. Att slå in på Norra smedjegatan hade helt olika implikationer om man uppträdde som man eller som kvinna. I rock och hatt var det möjligt att passera obemärkt och utan misstanke; kanske var mannen på genomresa och sökte hotell, kanske skulle han uppsöka en järnhandel eller någon liten verkstad. Eller var han faktiskt på väg till någon av Norra smedjegatans ökända hotell? Det kunde möjligen rendera honom någon förebräelse – men han riskerade inte att föras bort, lagföras och få sitt liv omdefinierat. Kort sagt: Hade Anna Johannesdotter varit man, hade sedlighetspolisen inte gripit henne den där oktobermorgonen 1898.

För att hitta spår efter detta rum som har förnummits med alla sinnen har jag letat i olika materialtyper; i minnesuppteckningar, vittnesmål, brev och insändare. I alla moment rör det sig om skärvor och fragment av ett försvunnet Stockholm, integrerade och sammanflätade i en rumslighet som inte låter sig beskrivas på något enkelt och entydigt sätt. Till min hjälp tar jag begrepp som beskriver tre olika rumsbildande principer: dels vad den amerikanske litteraturkritikern Steven Marcus har kallat pornotopia och dels den franske filosofen Michel Foucaults analytiska begrepp panoptikon och heterotopia.⁹ Vi ska återkomma till vad som utmärker dessa rumsbildningar. Norra smedjegatan kan sägas återspegla drag från dem alla.

Manne Lind arbetade som fotograf inom bygg- och anläggningsbranschen. På sin fritid fotograferade han andra motiv. Hans bilder från 1960- och 1970-talen skildrar en försvinnande stad, med fokus både på arkitekturen, ofta i upplösning och förfall, och på människorna som befolkade den stad som snart skulle utplånas. Ett stort antal bilder finns från just Norra smedjegatan.

En promenad längs Norra smedjegatan 1898

Om man kring sekelskiftet 1900 vek av från Hamngatan och slog in på Norra smedjegatan fann man sig på en smal gata mellan Brunkebergs torg och Regeringsgatan som krängde sig i en båge längs med Brunkebergsåsens rygg. Höjdskillnaden mot den omkringliggande staden var omkring tio meter.¹⁰ Gatan var inte mer än 300 meter lång, satt med tuktad sten och kantad av smala trottoarer. Den sträckte sig genom fyra kvarter – Sankt Per, Trollhättan, Torviggen och Åskslaget – och utmynnade i Jakobsgatan. Det var en ganska anonym stadsgata, knappast fashionabel men heller inte torftig. Den flankerades av putsade fasader i grå och roströda kulörer med tre till fem rader av höga spröjsade fönster. Bara Eugeniakapellet, den katolska kyrkan som saknade torn, skilde ut sig med sina stora välvda fönsterbågar och ett kors på taket.

Genom körportar anades innergårdarnas avträden, tvättlinor och kullersten. Ekportar ledde in till trapphallar med rutiga kalkstensgolv. De flesta tycktes anonyma, men över flera dörrar hängde skyltar. Här fanns några verkstäder, tryckerier, en brödbod och en skomakare. Vad som mest präglade gatan var emellertid den långa raden av lätt skamfilade små hotell med diskreta anslag: Fridhem, Rexi, de France, Stettin, Royal, Sankt Erik, Thor, Britannia, Garni. Fönstren var mörka, gardinerna fördragna.

Norra smedjegatans läge var anmärkningsvärt för sin närhet till fashionabla nöjeskvarter och knutpunkter för resande. Härifrån var det nära till såväl hamnar med livlig ångbåtstrafik som till centralstationen med förbindelser till hela landet och till stadens populäraste shoppingstråk, restauranger och krogar. Kring sekelskiftet ökade folkströmmen konstant i de kvarter som omgav gatan. Kvällstid var parkpromenader, trottoarer och torg upplysta av gatlyktor och ljus som strömmade från skyltfönstren. Norra smedjegatan förblev en bakgata.

Kvarteren var slutna. Få möjligheter fanns att smita in på gatan utöver dess mynningar i bägge ändar. I den ena änden anslöt Norra smedjegatan till den breda, upplysta och butikskantade Hamngatan, där det stora varuhuset NK 17 år senare skulle komma att påbörja sina trendsättande

skyltningar mitt emot Norra smedjegatans mynning. I den andra änden låg Gustav Adolfs torg med det populära Hotell Rydberg. Från Kungsträdgården med omkringliggande nöjespalats som hotell Kung Carl, Blanchés café och Berns salonger kunde man ta en genväg via den smala Kocksgränd från Regeringsgatan. Från Brunkebergstorg, med sina droskor, lockande skyltfönster, konditorier, fashionabla hotell och festvåningar, fanns en smitväg som inte kan ses på kartorna. På torgets östra sida låg sedan 1849 klädeshandlare Folckers storståtliga varuhus med entré mot torget.¹¹ Genom hela huset gick en elegant butikspassage, inspirerad av de europeiska metropolernas ingenjörskonst. Passagen utmynnade i Norra smedjegatan, mitt emot det katolska kapellet, en blomsterbutik och hotell Garni. Det var det hotell där Anna Mathilda Cecilia Johannesdotter greps 1898.

Det ursprungliga hotell Garni hade varit en fashionabel inrättning i det så kallade Hildebrandska huset på Drottninggatan 3. När det öppnade 1832 var det Stockholms första moderna hotell. Ansvarig för driften var hovkonditor Abraham Christopher Behrens, som även ägde schweizeriet på Strömparterren.¹² Hotellet stängde redan 1855. Hotell Garni på Norra smedjegatan år 1898 var av ett helt annat slag.

Precis som flera av de andra hotellen i omkringliggande kvarter hade Garni öppnat på 1860-talet. Det var den tid då Norra smedjegatan upplevde sina glansdagar. Mellan 1857 och 1859 renoverades flera av husen.¹³ Sedan basarlängan på Norrbro över Norrström mellan Gustav Adolfs torg och Slottet invigts 1839, med lyxiga handelsbodar och kaférum, hade stadens centrum förskjutits norrut. Norrmalm förvandlades från ett glest bebyggt område i Stockholms utkant till en pulserande del av dess hjärta. Under 1860-talet hade även ångbåtstrafiken kommit igång och Nybroviken var en viktig kaj. Längs den närliggande Norra smedjegatan kunde billigare boenden erbjudas än hos de större och finare etablissemangen, men med samma närhet till stadens nya nöjescentrum. På bekvämt gångavstånd fanns Drottninggatan, Regeringsgatan, Kungsträdgården och Hamngatan med konditorier, restauranger, upplysta promenadstråk och shopping. Norra smedjegatan rustades, många av husen växte på höjden, byggdes om och öppnade upp för

övernattande gäster. När Centralstationen invigdes vid Vasagatan 1871 växte en mängd små hotell och rum för resande fram också i Klara-kvarteren. Dessa kom att konkurrera med Norra smedjegatans hotellkorridor, som allt mer fick karaktär av bakgata.

När Anna Johannesdotter 1898 greps av sedlighetspolisen var hotell Garni sedan länge känt som ett partihotell – det vill säga ett hotell som tog betalt ”per parti” och halvtimme, och inte frågade efter huruvida par som hyrde rum var gifta eller inte. Att nyttja partihotell var den vanligaste formen för att bedriva sexhandel i det sena 1800-talets Stockholm.¹⁴ Att som Anna Johannesdotter befinna sig på en sådan plats i staden, som ensam kvinna en tidig morgon, var tillräckligt för att hon skulle häktas misstänkt för prostitution. I förhöret frågades hon ut: hade hon bostad? Vad gjorde hon på Norra smedjegatan? Hade hon någon gång varit inskriven på kurhus? Jo, två gånger – men prostituerad var hon inte, hävdade hon enträget. Hon slapp ut, men hamnade snart på byrån igen och erkände till sist att hon tagit betalt av män för sex. Därefter besiktades hon – det vill säga undersöktes av läkare för könssjukdomar – skrevs in i den tjocka prostitutionsrullan under nummer 3149, tilldelades ett exemplar av det reglemente som hon hädanefter var ålagd att följa och skickades ut i staden igen som registrerad byråflicka. Det var en roll hon aldrig skulle komma att lämna.¹⁵

"STOCKHOLMS-MYSTERIER"

– BORDELLEN SOM REPRESENTATIONSROM

Det var i och med Norra smedjegatans långsamma förfall under senare delen av 1800-talet som stråket kom att få ett rykte som "Kärlekens bakgata". Men redan tidigare under seklet hade gatan kommit att förknippas med hemlighetsfulla och syndfulla rum. I Carl Fredrik Ridderstads voluminösa och mycket populära äventyrsroman *Stockholms-mysterier* från 1851 spelar bordellen en framträdande roll som nav i stadens skuggrika undre värld.

I en del av romanen figurerar Norra smedjegatan.¹⁶ I kvarteret Sankt Per nr 4 förlade författaren en bordell och spelhåla. Adressen motsvarades av Norra smedjegatan 22. Fyrtio år senare skulle Hotell Britannia komma att ha sina lokaler i huset – också det ett så kallat partihotell, förknippat med prostitution. I Ridderstads version var innehavaren en förmögen excentriker vid namn Ahrengren, en man med utlevande religiositet och djupa försänkningar i den undre världen. Hans hotell låg i gatans smalaste och tystaste ände, tre våningar högt och med en ekport som alltid var stängd. För att bli insläppt ringde man på dörrklockan.

Då man ringde på klockan, utkom vanligtvis en kvinna, med ett kraftigt, starkt, nästan manligt yttre, vars grå ögon, skarpa blick, vassa näsa och grova röst gjorde ett obehagligt, till och med vidrigt intryck. Hon hette Christine och var portvakterska.¹⁷

För fönstren var ogenomträngliga jalousier alltid nedfällda. De hade målade siluetter, så att det såg ut som att människor rörde sig i huset. Ahrengrens hotell präglades i Ridderstads rumsbeskrivning av en bisarr inredning. I ett rum förvarade han sin egen likkista på en lår, där fanns en mängd bibliska referenser och gipsfigurer och ett separat rum med en halvrund divan. Rumsbeskrivningen är nästan besynnerligt detaljrik och en längre utvikning berättar om Ahrengrens vidare och tämligen sorgliga öden.

Ridderstads litterära succé förebådade en nygenre inspirerad av social-reportaget, där läsaren fick inblickar i den samtida stadens nattsidor med kriminalitet, fattigdom och prostitution.¹⁸ Handlingen utspelade sig på platser som läsaren var bekant med och dialogen efterhärtrade verkligt talspråk och slang. Som författare eftersträvade han autenticitet och varvade dramatiska scener med detaljrika rumsbeskrivningar. Metakommentarer riktade direkt till läsaren om miljöer, händelser och människor bidrog, tillsammans med förklarande noter, till känslan av närvaro och trovärdighet.

Huruvida bordellen på Norra smedjegatan i *Stockholms-mysterier* hade en motsvarighet i verkligheten kan vi inte veta. Ridderstad berömde sig i alla händelser av mycket utförliga fältstudier inför skrivandet. Inspirerad av den franske författaren Eugène Sue och hans klassiska roman *Paris mysterier* studerade han under ett par års tid Stockholms undre värld; han besökte krogar och bordeller, lärde sig ”tjuf-språket” och lät sig spärras in på Långholmen.¹⁹ Det verkar troligt att han hade en förebild för spelhålan och bordellen på Norra smedjegatan – och kanske låg den också precis där.

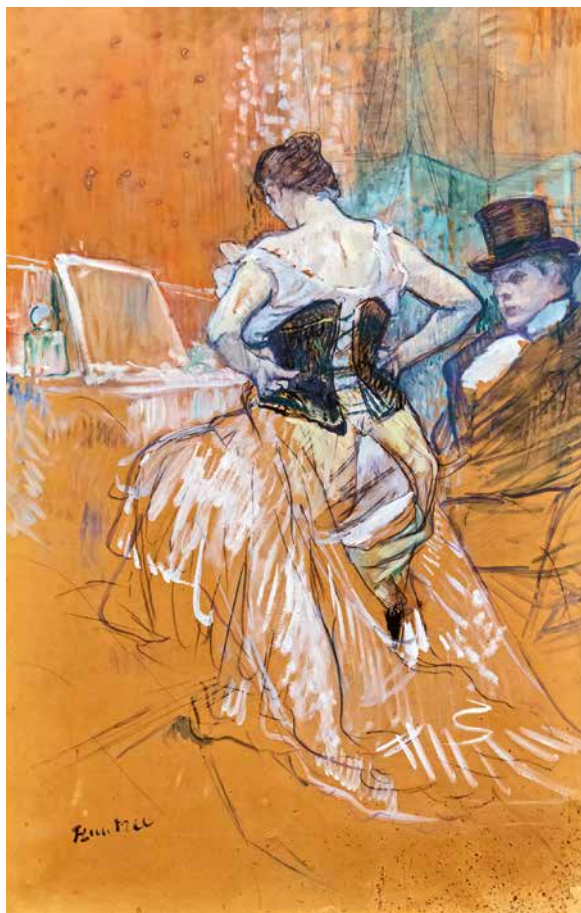
I Birgit Gejvalls bok *1800-talets Stockholmsbostad* finns en ritning över lägenhetsplaner i samma hus på Norra smedjegatan där Ridderstad förlagt Ahrengrens bordell.²⁰ Huset var enligt Gejvall ritat för en sekreterare A. Ahrengren år 1815.²¹ Genom planen kan man vandra runt i lägenheten – och här ser det verkligen ut att finnas något som liknar en halvrund divan i ett separat rum och en låda på den plats där romanens likkista var placerad. Oavsett grund i verklighet eller fullständig fantasi berättar *Stockholms-mysterier* något väsentligt om bordellernas historia i Stockholm. Äventyrsberättelsen förebådade en ny tid, präglad av både fascination och förskräckelse inför de baksidor som den växande staden i sig tycktes frambesvärja, där den fallna kvinnan var en central symbolgestalt och bordellen alltid en nyckelskådeplats.

Pornotopia och bordellen som fantasmagori

Bordellen blev under 1800-talet ett representationsrum i Lefebvres mening; ett mentalt, abstrakt rum omgärdat av berättelser, bilder, associationer och föreställningar. Det är en utveckling som lämnat spår i många olika typer av källor. Romaner, brev- och memoarlitteratur fullkomligt kreverar i representationer av de hemliga bordellernas inre rum.²² Temat speglades såväl i den framväxande masskulturen som i den av samtid och eftervärld högt skattade konsten. Manet, Degas, Guys, Renoir – alla de stora konstnärerna målade motiv från detta gömda och förbjudna rum. Mest känd för både samtid och eftervärld är kanske Henri de Toulouse-Lautrec (1864–1901), vars verk inspirerade till affischkonst även i Sverige och påverkade västvärldens urbana visuella kultur.²³

Bordellen framstår i representationerna omväxlande som en labyrintisk, mörk och skrämmande miljö, där ljusskygga gestalter möts, och som ett rum som förenade privatlivets idealt avslappnade atmosfär med en affärsmässig hållning och förströelsen hos en nöjespark. ”Ett slags den tidens folkhem [...] på det borgerliga samhällets avigsida”, skrev Sven Lidman om ett bordellbesök, där generaldirektörer och riksdagsmän, skaldar och grossörer kunde mötas ”utan att titulera varandra eller skvallra på varandra”.²⁴ I en växande halvpornografisk bokproduktion blev bordellen också viktig. Böcker som *Stockholms nattfjärilar*, *Från Österlånggatas mysterier*, *Stockholmska nätter och äfventyr*, *Stockholmska skuggsidor* och *I sängkammare och budoirer* utgav sig för att återge verkliga händelser och skildra verkliga platser. Där framställdes

Kvinna i underkläder framför spegel, betraktad av man i ytterplagg. Henri de Toulouse Lautrec, *Conquête de passage*, 1896. Wikimedia commons.

bordellen som en avspegling av stadens baksida, med mörka vindlande gångar, kikhål, hemliga dörrar och prång – eller som rum för en lustbetonat voyeuristisk blick in i det mest intima och ombonade privatliv, där lättklädda kvinnor ligger som draperade över divaner omgivna av tunga gobelänger och tjocka mattor.

Det var män som skrev och målade, internationellt liksom i Sverige: August Strindberg, Sven Lidman, Sigfried Siwertz, Karl-Erik Forsslund, Ola Hansson, Hjalmar Söderberg. Alla reproducerade de bordellen som ett rum för iscensättning av drömmar, som ett slags glipa mellan offentligt och privat med sina egna, oskrivna regler; som en skenvärld, ett bländverk, en fantasmagori.

Det var ett nytt och urbant fenomen. Tidigare fanns i Stockholm ingen motsvarande laddning kring de platser där sexhandel ägde rum.²⁵ Prostitutionen hade under 1700-talet företrädesvis organiserats av kopplare och kopplerskor, som upplät sina egna hem eller organiserade baler för illegala sexuella möten. Handeln med sexuella tjänster var en mycket rörlig företeelse, med tydligare koppling till individer än till platser. Bordellen hade ännu inte blivit en specifik plats i staden, en separat sfär med en egen benämning, en adress och med kulturella associationer i form av särskilda möbler och särskild rekvisita.

Under 1800-talets gång blev bordellen ett symbolbemängt urbant rum, ett chambré separé, ett sagorum som erbjöd verklighetsflykt och lustresor eller spänningshöjande inblickar i stadens nattsidor. Det bär inte så få drag av vad den amerikanske litteraturkritikern Steven Marcus i klassikern *The other Victorians* har kallat pornotopia: per definition en icke-plats, en fantasi bortom tid och rum där allt relaterar till sex och är befriat från normala sociala konventioner.²⁶ Marcus användning av begreppet begränsade sig till de litterära världar han studerade i pornografin. Andra forskare har visat hur de principer för lust och laddning av både människor och ting som präglar pornotopias fiktiva världar också avspeglas i visuell och materialiserad kultur.²⁷ Parallellt med att bordellen började framstå som ett representationsrum, ett mentalt rum byggt på pornotopias principer, antog rummet också fysisk form i staden.

Medan kaférummet under samma period konceptualiserades och tog plats i Stockholm genom en mycket medveten strategi, en iscensättning och marknadsföring av platsen som ett exponerat uttryck för stadens framsida, konceptualiserades bordellen istället som en plats utanför stadens scen, som ett dolt och hemligt rum.²⁸ Men precis som kaférummen fick sin scenografi, sitt rumsliga koncept med såväl materiella som sociala dimensioner, tog också bordellen rent faktiskt plats i Stockholm på ett sätt som saknat motstycke tidigare i historien.

I svenska tidningar dyker begreppet bordell upp först på 1840-talet.²⁹ Redan ett år tidigare fanns ordet emellertid med i en svensk boktitel. August Timoleon Wistrand gav 1843 ut en publikation om bordellväsendets historia i Europa genom tiderna. Enligt Wistrand lånades ordet från franskans gamla uttryck för dåligt hus: *bordeal* eller *bordeau*. I de franska, engelska och tyska språken återfanns även en stor rikedom av synonymer för både bordell och prostituerad. Svenskan, menade Wistrand, var fattigare på liknande uttryck. Horhus, kaffehus och skököhus kunde möjligen ses som liktydiga med det franska ordet bordell.³⁰

Från 1840-talet till 1880-talets början pendlar antalet träffar på ordet bordell i svenska tidningar mellan fem och tjugo, med en påtaglig ökning 1873. Från och med 1880-talet ökar frekvensen markant till mellan 25 och 60 träffar, med någon topp på över 100 uppslag.³¹ Det speglar av allt att döma också en verklig utveckling i staden. Bordellen kom att bli ett centralt rum i den nya offentlighet som växte fram i det moderna Stockholm, samtida med lyxhotell, schweizerier och varuhus liksom stråk för lustvandring i parker och fönstershopping – men till skillnad från dessa inte ett officiellt, annonserat och synliggjort rum. Medan kaférum, skyltfönster och parker dirigerade stadens rörelser med visuella och påtagliga avtryck i den byggda miljön, verkade bordellen i det fördolda, som en hemlighet alla kände till. I den mån bordellen figurerade i media var det i samband med rapporter om oegentligheter och brottslighet eller som spänningshöjande vinjetter från stadens skuggsidor. Här dyker bordellen upp som skådeplats för ljusskygga verksamheter generellt, men också som en plats som till sin natur inbegrep lagöverträdelser.

Norra smedjegatan återkommer i medias rapportering, liksom flera gatustråk på Stadsholmen, i den del av staden som idag kallas Gamla stan.

Den ovan nämnda romantrilogin *Stockholms-mysterier* inleds med en detaljrik skildring av en verklig plats: Kaffehuset London. Med myndigheternas goda minne hade en verksamhet startat 1838 i Skeppar Karls gränd mot Skeppsbron i Gamla stan.³² Det var en av två bordeller som fått tillstånd från Överståthållaren, varefter liknande verksamheter kom att kallas för tillståndshus. Ridderstad öppnar sin berättelse genom att låta läsaren följa med in i det mörka och slipprika etablissemangen som skyltades som kaffehus. Han ger en detaljrik beskrivning av en till synes oskyldig serveringslokal – och en övervåning som spärrats av med en järnslå. En disk, en lackerad ljuskrona, rödmålade bord och stolar och en soffa med svart läderöverdrag; detaljerna är många i rumsbeskrivningen. För invigda signalerade de röda gardiner som täckte kaffehusets fönster att andra tjänster fanns att tillgå.

Ljuset inifrån kaffehuset var starkare och förhöjdes ännu mer af de tilldragna, cinoberfärgade gardinerna, dessa, för en viss slags krogar och kaffehus i hufvudstaden, så moderna, oskyldigt vägledande skyltar för alla dem, som eljest icke känna, hvar lasten bor.³³

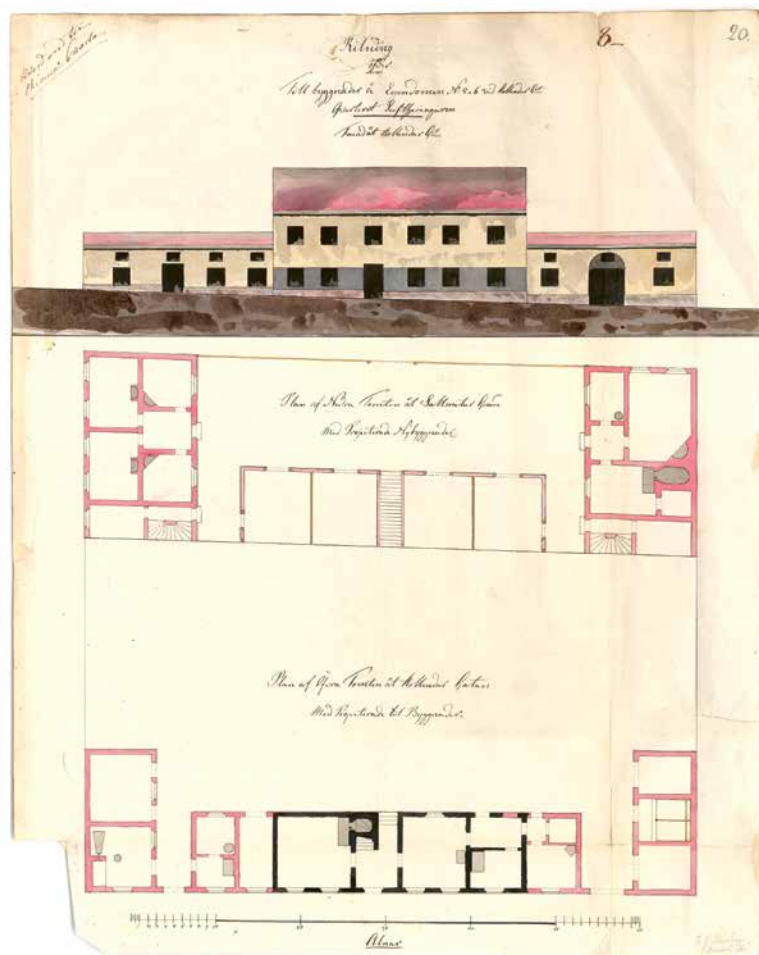
Kaffehuset London och hotell Hamburg på Järntorget några kvarter bort återkommer i flera materialtyper.³⁴ Sannolikt hade Ridderstad besökt dem för att studera hur rummen såg ut. London och Hamburg figurerade också i pressen. I somliga fall gav relaterade rättegångar upphov till rubriker och hela serier av artiklar. Ett sådant rättsfall inleddes den 25 januari 1841, och kan ge oss ledtrådar till de tidiga bordellernas rumsliga organisation.

HÄNDELSER PÅ HOLLÄNDARGATAN – BORDELLEN SOM RUMSLIG PRAKTIK

Kyrkoherden i Adolf Fredriks församling, N.J. Ekdahl, anklagade vårvintern 1841 bagaren Thure Arenander för att bedriva en ”vederstygglig verksamhet” på Holländargatan 32, där bagaren höll krog.³⁵ Rätten försökte utröna huruvida de kvinnor som serverade maten också erbjöd andra tjänster. Symamsellen Carolina Frank, skänkjungfrun Margaretha Lundqvist, Syjungfrun Mathilda Lundqvist, Charlotta Holmqvist, Anna Charlotta Forsman, Cecilia Eklund, Anna Margareta Enderberg och Ewa Maria Wallin hördes allesammans. Alla nekade de till att de ”använts till annat” än till servering. En polis som besökt adressen omkring 30 gånger i jakt på efterlysta kvinnor menade att de drog sig undan när han kom, men han bedömde deras åldrar till mellan 17 och 30 år. Han hade aldrig sett dem befatta sig med gästers uppassning – däremot blev de själva uppassade av kyparen. Alla kvinnorna hävdade i förhören att de hade slutat sina tjänster hos Arenander under förlidna oktober. Några av dem hade gått över till näringsidkerskan Anna Carlström – densamma Carlström, för övrigt, som drev den semiofficiella bordellen London i Skeppar Karls gränd.³⁶

I en lång sedeskildring med titeln *Osedligheten i Stockholm* gav nämnde kyrkoherde Ekdahl 1866 en bakgrund till historien. Där hävdade han att Arenander dels hade lärts upp av Anna Carlström på kaffehuset London, dels att även bagaren innehade ett privilegiebrev och därmed tillstånd att driva bordell.³⁷ Till en början hade Arenander hållit till på Skeppsbron intill källaren Reisens. Efter häftiga protester från både prästerskap och grannar hade polisen motvilligt ingripit, och verksamheten rensades bort – men enbart för att genast flytta till Bryggaregränden i Klara församling. Också där beklagade sig grannarna över det vilda liv som fördes. Efter ett par år flyttade den Arenanderska asylen åter och hamnade i fastigheten på Holländargatan som förvandlades ”med alla dess många rum och lägenheter till ett i alla afseenden ändamålsenligt osedlighetshem”.³⁸

Ritningen över huset
på Holländargatan 32
visar på många små rum
och två flyglar. Bygglov
1713–1874, Stockholms
äldre bygglovsritningar.
Stockholms stadsarkiv.

I rättsfallet Ekdahl mot Arenander kallades flera vittnen. Före detta fanjunkaren Hellström hade hos Arenander sett flera okända karlar och husets egna kvinnor prata och dricka tillsammans i snygga kläder. En av karlarna hade vid källardisken frågat Arenander vad det kostade att följa en flicka till rummet. De gjorde upp om priset om två riksdaler, vilket inte inbegrep övernattnig, varefter Arenander gav en nyckel till paret som lämnade salongen för att inta ett av smårummen i husets vänstra flygel. Arenander förde själv bok över sina flickor, antecknade varifrån

de kom och vad de ätit. För ett vittne hade han berättat att han hade en egen svältinrättning på mjölk och bröd för de av hans flickor som smittats med venerisk sjukdom.

Protokollen ger en inblick i hur lokalerna var beskaffade. Fler vittnen trädde fram och återgav liknande berättelser. Karlar och kvinnor drack parvis i salongen och drog sig tillbaka sedan nyckel utkvitterats vid disken och kvinnorna hämtat lakan från Arenanders rum. Brukskamreren Löfgren kunde berätta att tio till tolv yngre kvinnor bodde i källarrummen. Varje kväll kom kvinnorna upp via en spiraltrappa, lämnade sin nyckel till Arenander och uppehöll sig sen i salongen med karlarna. Ett vittne hade följt efter ner i källaren för att samtala med en av karlarna, och då sett hur flickan tog nyckeln ur dörren. Vittnet hade knackat på, och när flickan öppnat låg mannen redan i sängen. Vid andra tillfällen var det Arenander eller hans hustru som läste dörrarna. Arenander hade själv tillkännagivit att hans avsikt med kvinnorna var att "låta karlar vistas ensamme och ostörde tillsammans med dem i enskildt rum".³⁹

Nyckelhålets semiotik och det obscena rummet

Spelet med nycklar och dolda rum framstår som centralt. I det tidiga 1800-talets stad var enskildheten uppenbart suspekt. Kanske har det att göra med att gränsen mellan det offentliga och privata kom att inskräpas under seklets gång. Den avspeglades i de borgerliga hemmens arkitektur, med slussar mellan gatans värld och hemmets och gränsdragningar som skiktade hushållets medlemmar: köksingångar och portvakter, serveringspassager, rökrum och pigkammare.⁴⁰

Det låsta rummet är ett slags politisk arkitektur, som producerar själva skillnaden mellan det privata och det publika som en bekönad gräns, menar Paul B. Preciado i sin uppslagsrika text över sexualiserad modern arkitektur.⁴¹ Modern pornografi, föreslår Preciado, uppstod som en "ob-scen" plats; en plats bokstavligen utanför scenen, undagömd och dold för flertalet men konstruerad för underhållning av ett fåtal. I *Gender, Sexuality, and the Biopolitics of Architecture* analyseras två rum som i tidigmodern västerländsk kultur vann popularitet och bidrog till

att inskräpa genus: boudoiren och kabinetten. Bägge rummen implicerade en ny avskildhet, en privat plats separerad från offentlighetens brus. De var för ensamhet eller intimt umgänge. Det manligt kodade kabinettet erbjöd utrymme för att läsa, dricka och vila. Här fanns kanske rökdon, starka dryckesvaror och lämplig läsning, möjligen också hemlig lektyr som gömdes i låsta skåp. Preciado menar att denna arkitektoniska nyhet gav förutsättningar för framväxten av en pornografisk litteratur som kunde läsas ostört. I den kvinnligt konnoterade boudoiren var spegeln istället det centrala föremålet – och kvinnlighetens intima rum var i planritningarna försedd med ett kikhål.⁴² Det bidrog till att upprätthålla den bekönade gränsdragningen mellan intimsfären och offentligheten – men också till att ladda den med erotiska innebörder.⁴³ Det manligt kodade rummet byggde på behovet av att dra sig undan, låsa sin dörr och åstadkomma en privat intimsfär. Det kvinnligt konnoterade rummet låtsades detsamma, men laddades med erotik och perforerades av en blick som var både panoptisk och sexualiserad.

Nyckelhålet har sin egen semiotik. Det möjliggör ett hemlighållande genom nyckeln som låser ute och stänger inne. Men det öppnar också upp för den kittlande möjligheten att tjuvkika på det som befinner sig på andra sidan. Separerandet och sexualiseringen av rummet hänger samman. I rättegångsprotokollet gällande Arenanders hus uppehåller sig rätten vid detta separerande: kvinnorna som bara kommer upp ur sin källare om kvällen, de små rummen där nere som nås via en gömd spiraltrappa och nycklarna som övervakas av bordellägaren själv.

Behovet av att dölja och hemlighålla bordellens verksamhet hade förvisso att göra med att den var ett förbjudet rum. Men det var också ett hemlighållande som laddades med spänning. Liksom boudoiren konnoterade det fördoldas erotik, uppstod en voyeuristisk lust efter stadens hemliga rum. Den återspeglades i bordellen som representationsrum, i de många berättelser och bilder som rummet gav upphov till. Det som ägde rum här var mer eller mindre hemligt, en iscensättning för besökarens fantasi, en sfär fri från gatans konventioner. Det var rum med egna regler, gatekeepers, symbolsystem och konnotationer och outtalade överenskommelser besökare emellan. Sinnebilden av en

bordell efterliknar än idag det sena 1800-talets borgerliga intimsfär i sin möblering och rekvisita: medaljongtapeter, tunga gardiner, sinnliga former och mörk och tung möblering. Det signalerar avskildhet och ombonad intimitet. Bordellen leker med en upplösning av det offentliga och det privata men upprätthåller ett strikt regelverk, det låtsas intimitet men präglas av konsumism och anonymitet, signalerar utvaldhet men är öppet för alla män som kan betala, det presenterar sig som ett rum bortom tidsrumsliga normer – här är evig skymningstimma – men är i hög grad en flyktig ort, det maskerar sig som ett rum för njutning och avslappning, men förutsätter kvinnornas disciplin och döljer leda, rädsla, äckel och avsky, det lockar med gränslöshet men verkar för att inskräpa en gräns mellan parallella världar och hålla kvinnor som räknas till olika världar ifrån varandra.

Också i det levda, varseblivna rummet fick enskildheten och det fördolda erotiska undertoner – men med stora variationer beroende på perspektiv. Gränserna till de förbjudna och dolda rummen hade mycket starka genusrelaterade implikationer. Som vi ska se nedan gav det upphov till koder och signalsystem, till alternativ geografi och infrastruktur i en dold värld.

Cigarrboden, konditoriet och välgörenhetsinrättningen

Stockholms sedlighetspolis hade kring sekelskiftet 1900 till sin hjälp en beredvillig allmänhet som höll utkik efter oegentligheter och anmälde kvinnor som misstänktes prostituera sig. Breven med angivelser ger en provkarta på uppfinningsrikedomen när det gällde att undandra sig myndigheternas uppmärksamhet.⁴⁴ Bordeller gömde sig under täckmantel av strykinrättningar, glasmästerier, hotell, konditorier, bolagskrogar, kaffestugor och butiker. Prostitution bedrevs på övervåningen till restauranger, bakom skynken i handelsbodas och i helt vanliga lägenheter. Flera cigarrbodar var av sedlighetspolisens kända som förtäckta bordeller – så många att de hade en egen rubrik i myndighetens listor över syndens tillhåll i staden.⁴⁵ De var överhuvudtaget sedda som

tvivelaktiga inrättningar, med sena öppettider och unga flickor bakom disken. Flera brev till byråpolisen vittnar också om hur för prostitution misstänkta kvinnor gömde sig i garderober, på vindar, i hemliga rum och under sofflock.⁴⁶

Ett annat material som vittnar om 1800-talsstadens dolda bordeller är de intervjuer som etnologen och folkloristen Carl Herman Tillhagen och hans adepter genomförde under 1930- och 1940-talen med äldre människor om deras ungdomstid i Stockholm.⁴⁷ En mängd ämnen avhandlas i intervjuerna, från högtidernas firande till yrkesliv, boende, hygien och sedlighet. Intervjuerna är genomgående frispråkiga och ger förvånansvärt många inblickar i de stadens baksidor som annars representerades antingen i medicinska eller moraliska termer i debatten kring reglementeringen, eller i en framväxande litterär spänningsgenre.

Under en intervju berättade fru Sigrid Johansson för Tillhagen att det i samma hus där hon i sin ungdom hade arbetat fanns en våning där en ung dam bodde ensam. På dörrskylten stod det: "Föreningen för välgörenhetens ordnande". Enligt Johansson tog kvinnan ofta emot män mot ersättning.⁴⁸ Strykinrättningar nämns i en annan uppteckning som täckmantel för bordeller.

Fru Anna Larsson på Rosengatan 3 hade strykinrättning och innanför butiken hyrde hon ut rum för två flickor som höllo hus. Likaså fanns det strykinrättning vid Adolf Fredriks kyrkogata 1. Det var ett envåningshus och där hyrde två fnask under samma betingelser som nyssnämnda. Dessa togo emellertid tre kr. gången då de voro unga och fräscha och innehavarinnan skulle ha avance på rörelsen.⁴⁹

Tillhagens informanter berättade ur minnet om sin ungdomstid. Deras berättelser, liksom samtida uppteckningar, kan ha präglats av bordellen som representationsrum, av åtskilliga bilder och historier om stadens nattsidor. Men det rör sig ändå om glimtar av människors verkliga erfarenheter och minnen, och bilderna de ger skiljer sig från andra representationer av staden. Här skymtar människor fram som levde sina liv på den skuggsida som avhandlades i press och debatt och som exploaterades i konst och litteratur. Namn – och framför allt öknamn – på

kvinnor nämns: Kinesen, Skrubbasutta, Värmlands-Fia och Ryss-Fia i Roslagstorg nr 16, Sne-myntan som drabbats av slaganfall och bar ett grönt flor över ansiktet, Göteborgs-Augusta och Stockholms oreda hade alla satt avtryck i minnet hos stockholmare.⁵⁰

Så hadde vi en jäkla människa, som hette Stockholms oreda. Hon va för djävlig. Hon höll mycket till på 32:ans kaffé vid Bastugatan. En jäkla människa! Söp å slogs å ställde till.⁵¹

Uppteckningarna är spår efter en rumslig praktik som inte lämnat några materiella avtryck, men som i någon mån måste ha påverkat många stockholmare.

I 41:an Tullportsgatan var det ett jäkla busliv. En riktig barack. Dom stog i klunger utanför om kvällarna å vänta på att få komma in. Å likadant i 6: an Rådmansgatan å 44: an Luntmakargatan! Ett jäkla liv! Kvinns å busar så, f-n efter. I 44: an Luntmakargatan bodde bara två tjejer. Det var Kinesen och Skrubbasutta - ena jäkla subber! Men dom slog sej på torghandel i tid dom där så småningom. En annan jäkla lärka hette Fanny Lundin - en stilig tjej! Men en riktig fullpiskad grönsiska. Jäkla människa! Hon blev - missionär! Jo, tammefaan!⁵²

Prostitutionen i sekelskiftets stad framstår i materialet som utbredd och synlig, trots försöken att hålla den hemlig och undangömd. I flera fall förstår man direkt eller indirekt att männen som lämnar uppgifter varit mycket väl orienterade i de miljöer de skildrat, och att de själva varit kunder på bordeller. I sällsynta fall tar materialet läsare även bakom kulisserna och utifrån oväntade perspektiv.

En Stockholmsbordell på 1880-talet

Ett skamlöst utnyttjande av flickor och unga kvinnor kan skönjas i flera vittnesmål från sekelskiftets bordeller. Vårdar tog ockerhyror, försåg kvinnorna med alkohol och försatte dem i skuld. Några fall av uppteckningar förser oss med exempel på köparens perspektiv. En berättelse är skriven av en man som köpte sexuella tjänster av kvinnor i Gamla stan.

Det hus han besökte låg på Österlånggatan och hade ”flickor i vartenda rum, ja äldre kvinnor, och vilken dörr som valdes kvittade lika. Det var en bikupa av ’horor’”. Under rubriken ”En horas mottagningsrum” beskriver han möbleringen i ett sådant hus:

I rummet stod en bred schäslong, en kommod, en toilettbyrå och ett bord med buteljer, brännvin, vin, öl, porter. Porter var ”ludernas signum för krafter”. Båda skulle dricka porter omåttligt för samlag på samlag och det gällde locka karlen full så att han somnade. Då rök vartenda öre i portmonän med, klocka och värdesaker.⁵³

Rummet liknade många andra kvinnors sovrum. Här fanns inga röda sammetsgardiner, inga medaljongtapeter eller mjuka divaner, som bordellen ofta framställdes i konst och litteratur. Undantaget var de många flaskorna med alkohol. Ur den sexköpande mannens perspektiv var rusdryckerna snarast till för att lura kunden. Han beskrev även mötet med kvinnorna, hur de var klädda och hur de betedde sig. Han berättade om hur kvinnorna drog i männen för att få kunder, hur de kunde skynda på expedierandet och vilken betalning de begärde. Språket är grovt och kvinnorna framstår som beräknande och giriga. Ändå finns även i denna uppteckning en medvetenhet om kvinnornas utsatta situation.

En käring hyrde våningen, hon också hora, och hade flickorna som inneboende. Hon lär ha kontrollerat inkomsten och tog det mesta av vad som intjänades. Flickorna hölls som slavar, sades det.⁵⁴

Bordellen som både fantasi och realitet växte under 1800-talet till en plats på stadens baksida där den köpande mannen var konsument, turist och tillfällig besökare. Bordellens kvinnor var istället både säljare och produkt, både aktörer – i ordets dubbla mening – och varaktiga invånare. Den plats där deras vardag utspelade sig blev för besökaren en högst tillfällig frizon. Väggen som skilde bordellrummet från gatan bar på en stark symbolik. Utanför den fanns gatan, med sin offentlighet som krävde takt och ton och medvetenhet om sociala rangskalor och vedertagna seder.

Innanför väggarna rådde istället en outtalad överenskommelse om att tillfälligt sätta sociala rangskalor män emellan ur spel. Här var alla besökare du och bror, alla delade en gemensam hemlighet, tryggt förborgad genom ett tyst samförstånd. Men så snart mannen lämnade bordellen och klev ut på gatan återgick allt till rådande ordning. Villkoren för kvinnorna på andra sidan väggen var – och förblev – helt andra. Mycket få inifrånperspektiv från bordellerna finns i källorna – i synnerhet utifrån en kvinnas blick. Sofia Hjelms berättelse är ett undantag.

Sofia Hjelm kom som sjuttonårig flicka till Stockholm och tog plats som barnpiga hos familjen Westman på Mäster Samuelsgatan, bara något kvarter från Norra smedjegatan. Hennes uppgift var att mot fem kronor i månaden se efter paret Westmans tre år gamla dotter och hjälpa till i hushållet. Lägenheten rymde fyra rum och kök. Sofia sov i en lusbemängd skuff i köket. Utöver Sofia hade familjen i varje rum andra unga flickor inneboende. Från runt tio på kvällen och nätterna igenom tog de emot män:

Flickorna fick betala fem kronor om dygnet till fru Westman. Dessutom fick dom betala för all sprit och porter dom beställde upp. Och det var inte litet dom konsumerade. Mest höll dom sig inne om dagarna. Då sov dom, så dom var utvilade till natten. Rätt fint hade dom i sina rum. Det finaste var sängen förstås. Men så lagomt renliga var dom. I en garderob hade dom en hink med lock över. Där gjorde de sina behov. Många gånger fick jag tömma den där hinken, bära ner den då och tömma den på toorklosetten nere på gården. Jo, det var fina damer.⁵⁵

En natt hörde Sofia fru Westman glänta på dörren till köket där hon sov och säga åt en besökande herre: "Ska ni ge mej hundra kronor för en oskyldig flicka?" Historien berättar både om hur en ung kvinna på en sådan plats riskerade att omvandlas till en vara som kunde saluföras av hennes arbetsgivare, och hur porösa gränserna för flickans privata sfär var. Köksdörren kunde hon inte låsa, genom den passerade husets övriga invånare och besökare fritt. Efter den stunden var Sofia ständigt på sin vakt.

Nattskäktaren och luderkupan

Bland Nordiska museets etnologiska folkminnesuppteckningar över yrken finns en berättelse som skiljer sig från övriga näringsgrenar. A.S. Suneson inlämnade på eget initiativ 1946 en detaljrik redogörelse för de iakttagelser han gjort av Stockholms prostitution under sin tid som anställd vid Svea artilleriregemente, med hänvisning just till att detta var en dold och föga dokumenterad verksamhet.⁵⁶

En bit in från Vallhallavägen och kasernen där Suneson var verksam övergick platsen först från ordnad regementspark till ett gytter av kojor och burar för fåglar och rävar och andra djur, och sedan till natur med nakna berghällar med busksly. Där kunde man stöta på både sällskap med matsäckskorgar och ensamma kvinnor, klädda i trasor och märkta av fattigdom. Enligt Suneson var de ofta ”smyg” – det vill säga de sålde sex utan att vara registrerade som prostituerade:

Ibland roade vi oss med att genom en stor tub iakttaga vad som förgiggick i bergsskrevorna. Där kunde mitt på dagen ligga flera par i solskenet och ha trevligt. Där förekom också slagsmål, men dessa kommo vanligen i gång först på kvällarna.⁵⁷

Också i Stadshagen, med sina små kåkar av brädlappar med plåtrör genom taken, menade Suneson att fattiga och utstötta kvinnor höll till. De kallades berglärkor. 1800-talets stad skapade en mängd nya begrepp för kvinnor i prostitutionen. Några var direkta följder av prostitutionens reglementering, som alla kombinationer med ordet byrå – byråflicka, byråfnask – och med ordet smyg, som syftade på hemligt prostituerade: smyghora, smygluder och så vidare. Några beteckningar hänvisade till dygnets rytm. Att som kvinna vistas ute nattetid var i sig suspekt. ”Nattfjäril” är till exempel återkommande. Flera av begreppen relaterade också till platser och var specifika för staden eller rent av för Stockholm: berglärkor, gatjäntor, gatlafsor, grändkärringar och gräsbitare, Nygatslärkor och Sjöbergsplanare. Namnen speglade också en platsrelaterad hierarki. ”Shanor” och ”singlartjejer” höll till på det nydanade Östermalm

och kunde betinga ett högre värde, medan "prostitutionsdrägget" räknades till de skabbigare gränderna i Staden mellan broarna, där betalningen kunde bestå i en sup.⁵⁸

Samtidigt bidrog prostitutionens närvaro till stadslandskapets mentala rumsligheter genom att ge upphov till alternativa namn på platser. Den pampiga Birger Jarlsgatan kallades i folkmun Horstret och delar av det nybyggda Östermalm fick heta lärkstaden – officiellt efter de många kvarteren döpta efter fågeln, men inofficiellt med en blinkning till bergsskrevornas "lärkor." Norra smedjegatan fick utifrån denna det varseblivna rummets alternativa geografi beteckningen "Kärlekens bakgata".

Sexhandeln och bordellerna skapade också en urban infrastruktur parallell med den lagliga. Dåtidens svarttaxi – "nattskäktare" – var män som skjutsade folk utan att ha lagstadgade rättigheter. De saknade uniform, hade enkla kärror och en fotogenlykta på kuskbocken. Enligt ett par uppteckningar från Nordiska museet fanns det gott om dem i 1890-talets Stockholm, och det var framför allt om kvällarna som de kom fram för att köra "karlarna när de skulle bort åt Lutternsgatan och Norra Smedjegatan och träffa flickor, för där fanns det gott om varan. Nattskäktarna och nattfjärlarna passade bra ihop".⁵⁹ Att "köra porslin" var ett annat uttryck för de fall då kvinnor och deras kunder istället för att uppsöka ett hotell, en lägenhet eller en undanskymd vrå nyttjade en droska för sina möten.

” Även ord som ”nattskäktare”, ”luderkupa”, ”byråflicka”, ”smyg” och ”berglärka” är främmande idag. De berättar om ett försvunnet Stockholm med andra materiella, geografiska, demografiska och politiska förutsättningar och bär vittnesbörd om rumsligheter som inte kan avläsas på kartan eller i officiella platsbeskrivningar och dokument.

Ett annat ord som ofta återkommer i icke-officiella källor från det sena 1800-talet som en omskrivning för Stockholms många så kallade flickställen är "luderkupor". De idag ofta stora och uppskattade vindsvåningarna rymde under 1800-talet ofta ännu enkla lägenheter. Bebyggelsens beskaffenhet gav upphov till nya begrepp, inverkade på sexhandelns uttryck och påverkade på så sätt hela stadsbilden. Både delar av Gamla stan och nuvarande Östermalm präglades av äldre och lägre bebyggelse med takkupor. Luntmakaregatan återkommer i upp-teckningarna.

Luntmakaregatan var okänd för alla luder som fanns där. Jo, där fanns det att välja på. Där Aterieum nu ligger var det fullt av luderkuper. Likaså ovanför Tunnelgatan också. Där låg det fullt. Ock efter hela Luntmakaregatan. Där behövde man inte leta länge.

Där fanns på den tiden fullt av små envånings- och tvåvåningshus av trä, och i kuporna till dom där hölls jäntorna. Och god marknad hade dom bland åkardrängarna efter Stora Bastugatan och på Träskängen och litet varstans. Bagarna inte att förglömma. Se, det fanns så många på den tiden, som inte tjänade tillräckligt för att gifta sej och bilda familj, och dom höll sig till gatjänterna. Så där var full skjuts för jämnan det.⁶⁰

Från takkupornas fönster ropade kvinnorna till förbipasserande. Det skapade stråk i staden som uppsöktes av vissa och undveks av andra. Men även mellan kupor gjordes skillnad. I "löjtnantskuporna" på Östermalm återfanns kvinnor som rankades högre, medan "luderkuporna" i Gamla stan rymde kvinnor som befann sig lägre ned i hierarkin.

Kulturgeografen Allan Pred skriver i *Lost words and lost worlds* om hur försvunna ord också speglar förlorade världar och en erfarenhets-baserad platsförståelse.⁶¹ Platser som "Kärlekens bakgata" och "Horstret" vittnar om en alternativ geografi sprungen ur både det föreställda och det varseblivna rummet, där det planerade och tillrättalagda inte fått avsedda effekter. Även ord som "nattskäktare", "luderkupa", "byråflicka", "smyg" och "berglärika" är främmande idag. De berättar om ett försvunnet Stockholm med andra materiella, geografiska, demografiska och

politiska förutsättningar och bär vittnesbörd om rumsligheter som inte kan avläsas på kartan eller i officiella platsbeskrivningar och dokument. Alla orden relaterar till en sexhandel där det dolda, det undangömda och hemliga både var en nödvändig praktikalitet och en källa till spänning, lust och nyfikenhet i enlighet med nyckelhålets semiotik. Behovet av dessa mer eller mindre kända hemligheter skapade också behov av att kommunicera på alternativa sätt. Att orientera sig i sekelskiftets snåriga urbana undervegetation krävde kännedom om dolda budskap och tyst kommunikation – en specifik urban kompetens.

Handväskan och kökshandduken

Många källor, såväl insändare i tidningar, inkomna klagomål till besiktningsbyrån som minnesuppteckningar och intervjuer, berättar om kvinnor som bokstavligen ropade efter kunder och skyltade med sig själva på stadens gator och torg. Men prostitutionen gav också upphov till informella teckensystem.

Röda gardiner för fönstren var ett sätt för bordeller att relativt diskret skylta med sin verksamhet. Att täcka fönstren tycks ha varit ett vanligt sätt att signalera för de förbipasserande att det bakom väggen bedrevs bordellverksamhet. Och medan några, som de partihotell som hade adress på Norra smedjegatan, skyltades som hotell, kunde andra helt sakna skylt. "Privathotell" är ett begrepp som dyker upp i sedlighetspolisens handlingar. I Kurt Langes roman *Enorstads skuggsidor* från 1904 skildras just ett sådant hotell. I kapitlet "Rummet nummer 12" får läsaren följa med när huvudpersonen Bertil stiger in i ett gammalt hus på Mäster Samuelsgatan. "Hotellet" saknar både skylt och portier, däremot har Bertils sällskap en egen portnyckel.⁶² En förstuga leder till en brant trappa och de dörrar som passeras tycks gå till privatbostäder. Längst upp i huset möts han av en dörrskylt med texten "privathotell".

Enklare etablissemang kunde meddela sig genom budskap i fönstren ut mot gatan. I en uppteckning återges hur kvinnor kunde signalera att de var tillgängliga och lediga genom att placera tidskriften *En rolig halvtimme* i fönstret, eller genom att hänga ut en kökshandduk:

Det var fullt upp med sådana där Nygatslärkor i Gamla stan.

– Ska du följa med på ett nöje för två kronor?, var ett vanligt stridsrop. Det var herrarna inte opigga på. Och det fanns allehanda knep för att annonsera rörelsen. Här och var i husen fanns det flickor och unga kvinnor, som levde på att ta betalt av herrar. En hade alltid en tidning i fönstret, när det var ledigt för besök. Hon hade alltid ”En rolig halvtimme” uppsatt. En annan satte alltid en blomma på lut. Såg herrarna den, visste de att det var fri passage. En tredje kunde hänga upp en rödrutig handduk eller med särskilda tecken ange, att hon för tillfället hade ”arbete” eller inte.⁶³

Men också utanför husen, på gator och torg, uppstod koder för att meddela sig i det fördolda på ett sätt som skulle passera obemärkt för den som inte redan var insatt. Att sälja blommor eller citrusfrukter från en korg sågs sedan länge som något dubiöst, och en benämning som ”apelsinflicka” kunde fungera som synonym till prostituerad. Nya rumsligheter i staden skapade också förutsättningar för nya rörelsemönster och umgänge med främmande människor. I en stad där gatans rörelser alltmer reglerades och borgerlighetens återhållsamma ideal blev normen för interaktion mellan främlingar på gatan, kunde det räcka med subtila signaler för att meddela tillgänglighet: att möta och hålla kvar någons blick, att gå långsamt för att sedan utstuderat stanna upp för att knyta sina kängor, att dröja vid skyltfönster men låta blicken vandra över annat än det skyltade.⁶⁴

Hos vissa byråskrivna, registrerade och därmed lagligt prostituerade kvinnor fanns uppenbarligen även ett behov av att skilja ut sig från de kvinnor som ännu var okända för myndigheterna och som kallades ”smyg”. Byråskrivna kvinnor meddelade sig enligt en uppteckning genom att bära handväska, och skilde på så sätt ut sig från de hemligt prostituerade. ”De gjorde tecken. Den legitima bar alltid en handväska som skylt. Gud vet vad signal väskan visade – ty det språket lärde jag mig icke.”⁶⁵

För den som hade nycklarna till stadens nattsida, som kunde avläsa koderna och på så sätt få tillträde till det fördolda, öppnade sig nya möjligheter och nya rumsligheter som presenterade sig som revor i stadens tidsrum, som spänningsladdade möten mellan det representerade och det levda – men som också var konceptualiserade rum i Lefebvres mening: rum som speglade en tanke, en plan, en politisk vilja.

TILLSTÅNDSHUSET – BORDELLEN SOM DISCIPLINÄR ARKITEKTUR

I ett försök att identifiera de bästa metoderna för att begränsa köns- sjukdomarnas spridning i Stockholm prisades år 1872 läkarna Anders Fredrik Kullberg och Per Axel Levin av Svenska läkaresällskapet för sina respektive förslag.⁶⁶ Bägge förespråkade inrättandet av bordeller. Dess funktion, menade Kullberg, var att upprätthålla en verklig skiljevägg mellan sedlighet och osedlighet, genom att sortera kvinnor och hålla dem separerade från varandra.⁶⁷ Levin gav i sin skrift en utförligare beskrivning av den ideala bordellens arkitektur och funktion.⁶⁸ Bordellen skulle anpassas efter en ritning som myndigheten tagit fram, samt godkännas av stadsläkaren. Tillstånd skulle ges av den kommunala myndigheten efter ansökan. De begrepp Levin använder är just "tillståndshus" och "anstalt". Endast ansedda personer – som i texten antas vara män – eller bolag kunde komma i fråga för tillstånd. Placeringen skulle vara en föga trafikerad gränd och byggnadens fönster skulle ha blindglas, alternativt målas med täckande limfärg. Gardiner var inte tillräckligt. Gränsen mellan den inre och den yttre världen måste hållas intakt genom en ogenomtränglig ridå.

Levin uppehöll sig också vid bordellens inre arkitektur. Den skulle bland annat inrymma en avskild badlokal så att kvinnorna för "allas intresse" kunde hålla sig rena. Varje kvinna skulle vidare ha en egen säng, om möjligt även ett eget rum. Utöver detta skulle det finnas ett separat rum med gynekologstol och besiktningsläkarens inventarier. Där skulle kvinnorna besiktas minst varannan dag. Därutöver föreslog Levin ett antal regler för bordellens kvinnor. De fick inte lämna porten öppen efter stängning, inte öppna dörrar eller fönster eller ropa på folk och inte sitta vid fönstret med ljuset tänd. Innan en kvinna togs in i Levins ideala bordell skulle hon, åtföljd av bordellvärden, inställa sig vid stadens besiktningsbyrå för inskrivning. Samma sak gällde bordellens kvinnliga tjänstehjon. Därefter rädde ytterst begränsad rörelsefrihet. Kvinnorna måste ha ett giltigt skäl och be värden om lov för att alls lämna huset och efter sju på kvällen fick de inte vistas utomhus överhuvudtaget. För

besökande herrar skulle de kunna uppvisa sundhetsbevis. Överträdelser skulle straffas med tio dagars husarrest.

Bordellen skulle således framstå som ett anonymt hus i en enslig gränd, tillbommat och undangömt. Hur männen skulle hitta dit nämner inte Levin. Däremot hade han idéer om hur de besökande männen skulle tas emot. De fick enbart göra entré genom huvudingången och vakt-rummet. Där skulle taxan finnas anslagen och det var även platsen där inträdeskortet inköptes. Värden eller hans ombud skulle alltid "finnas till hands vid gästens inträde". I ett särskilt utrymme skulle det finnas möjlighet att tvätta och desinficera sig, om man så önskade. Besökande kvinnor var inte tillåtna: "Främmande qvinna får ej inom tillståndshuset vistas på besök, eller dröja utöfver den tid ett uppgifvet ärende kräfver."⁶⁹

Läkarvetenskapens vision om 1800-talets ideala bordell framstår som en blandning mellan fängelseanstalt och sjukhus. Den panoptiska princip som präglade modernitetens institutioner genomsyrar tillståndshuset: nogsam och orkestrerad övervakning, hygien, rumslig separation av kroppar och funktioner, i kombination med osynliggörande. Bordellens entré skulle vara övervakad, in- och utträde krävde särskilda praktiker och uteslöt barn och kvinnor som inte redan via inskrivning vid byrån transformerats till prostituerade – en kategori de därefter tillhörde under dygnets alla timmar och årets alla dagar. Det var drag som präglade statliga och kommunala bordeller i flera delar av Europa under samma tid.⁷⁰ Utan bordellen, menade Kullberg, hotades den allmänna ordningen och sedligheten.⁷¹

Den ideala bordellen framstår som ett välsmort maskineri, en inrättning översköld av ljus, besynnerligt befriad från hemligheter, passioner, mystik. På flera sätt framstår det som en antites både till bordellen som ett representationsrum – ett spänningsfält mellan det lustfyllda och hotfulla – och till det levda rummets brokigare erfarenheter. Det är ett närmast panoptiskt rum, en disciplinär arkitektur där övervakningen tränger in i det privata rummet och kontrollerar subjekten. Som sådant är den ideala bordellen också ett konceptualiserat rum i Lefébvres terminologi – ett abstrakt institutionellt rum, diskursivt producerat men ämnat att manifesteras fysiskt i stadslandskapet. Så vad hände med idéerna?

Den reglementerade prostitutionen

Med undantag från de semiofficiella försöken med tillståndshusen hotell London, Stadt Hamburg och bagaren Arenanders inrättning på 1830- och 1840-talen förblev bordeller förbjudna i Stockholm. Inte heller Levins prisade förslag förverkligades. Ändå kan conceptualiseringen av prostitutionen under 1800-talet kopplas till denna strävan efter platsbestämmelse. Redan de första försöken med lagliga bordeller i Stockholm hade ambitionen att få synden under kontroll genom att knyta den till en plats som möjliggjorde övervakning, kontroll och löpande besiktning. Som Preciado visat avspeglas prostitutionens moderna historia i arkitekturens biopolitik.⁷² Genom privatisering, isärhållande och segmentering av urbana offentliga platser spatialiserades de moderna rädslor som följde med urbaniseringen: moralens förfall, alienation, ambivalens och sammanblandning av klasser och kön.

Den reglementering av prostitutionen som 1847 genomfördes i Stockholm medförde flera av de panoptiska drag som Levins bordellvision omfattade, och utsträckte på sätt och vis det tidiga försöket med lagliga bordeller till att omfatta hela staden.⁷³ Modellen var varken ny eller unik. När besiktningsbyrån öppnade 1859 hämtades inspiration från bland annat London och Paris. Kvinnor som bedömdes huvudsakligen försörja sig genom prostitution – för övrigt ett ord som vid denna tid togs i bruk och definierades – ålades veckovis besiktning. Byråns lokaler låg i ett anonymt hus i en smal och föga trafikerad gränd, Trädgårdsgatan 3 i Gamla stan. Hur kvinnorna fick ta sig till besiktningen reglerades. Vissa vägar var förbjudna och de fick inte åka vagn. Ordningen i väntrummet övervakades av en konstapel och fönstren ut mot gatan fick inte öppnas.⁷⁴ Läkare undersökte svalg och underliv. Smittade kvinnor skickades till kurhuset Eira på Kungsholmen, och de som var symptomfria fick gå med ett friskhetsintyg. I början av byråns verksamhet var runt 350 kvinnor registrerade. Stockholm hade då en befolkning om drygt 100 000 invånare. Runt sekelskiftet 1900 hade antalet byråffickor ökat till närmare 900 – men då hade stadens befolkning också närapå tredubblats.⁷⁵

Samma år som besiktningsbyrån öppnade hade sedlighetspolisen etablerats i samma lokaler, som en särskild avdelning inom polisen. Uppgiften var dels att gripa hemligt prostituerade – så kallade ”smygar” – och dels att övervaka redan registrerade kvinnor. Dessa måste hålla sig till reglementet; en uppsättning regler som påminde om Levins bordellvision. Reglementet innebar bland annat att kvinnorna inte fick vistas ute efter elva på kvällen. De var förbjudna att tilltala folk eller på annat sätt dra till sig uppmärksamhet, gå i grupp, röra sig för snabbt eller för långsamt, stanna under gatlyktor eller dröja i portgångar. Flytt eller resor krävde godkännande från byrån. De måste klä sig anständigt, och i sina egna hem fick de inte visa sig vid fönstren, som skulle vara täckta av luckor eller gardiner.⁷⁶

Reglementet vittnar om platsens betydelse. De kvinnor som skulle kontrolleras var ”utestrykande”. Genom att kraftigt begränsa deras rörelsefrihet och tillgång till staden ville man skapa kontroll och ordning. Enligt ett anslag på besiktningsbyrån var vissa platser dessutom förbjudna för de byråskrivna kvinnorna. Det fick inte vistas på Strömparterren, de fashionabla promenadstråken i Kungsträdgården eller längs trottoarerna utanför Kungliga Operan, Hotell Rydberg och andra mer ansedda hotell. Gamla stans vindlande gränder var också förbjuden mark för byråskrivna kvinnor.⁷⁷ De olovliga platserna representerade geografiskt två ytterligheter: de fashionabla nöjeskvarteren och de mest skamfilade delarna av staden.

Reglementeringen innefattade således alla de moment Levin eftersträvade med sin ideala bordell: spatial sortering, separering, osynliggörande, hygienisk kontroll och övervakning. I kombination med förbudet mot bordeller kan man hävda att det gav upphov till nya rumsligheter i staden – rumsligheter där den ideala bordellens principer eftersträvades, men sällan efterlevdes.

Flickställen och partihotell

Så kallade flickställen och partihotell blev under senare delen av 1800-talet nya inslag i stadsbilden. I politisk debatt och i diskussionerna kring reglementeringens former hittar jag inga uttalade och formella beslut om

Vänster sida: En kvinna går i stadens gränder. Hon är klädd i hatt och bär parasoll. Fotografen Erik Tryggelin tycks ha positionerat sig i en portöppning eller en anslutande gränd, snett bakom en annan gestalt som också det kan vara en kvinna. Texten på fotots baksida antyder att kvinnan av fotografen antogs vara på väg till besiktning. Konstnären och fotografen Erik Tryggelin (1878–1962) dokumenterade folklivet i Stockholm med kamera och pensel. Ofta hade han kameran med på strövtåg i staden och dokumenterade såväl spatserande par som torggummor, hamnsjåare och fina damer. Hans bilder finns på Nordiska museet och Stadsmuseet i Stockholm. Foto: Erik Tryggelin, 1902. Stadsmuseet i Stockholm. Erik Tryggelins samling.

att myndigheterna skulle tolerera sådana platser för prostitution. Ändå vill jag påstå att de uppstod som en effekt av förbudet mot bordeller, i kombination med reglementeringens krav på en osynlig men samtidigt övervakad prostitution, samt av de direkta och indirekta fysiska platsanvisningar och gränsdragningar som det medförde. Det ledde till en politik som i praktiken beredde väg för, snarare än trängde undan, bordeller – under namn av flickställen och partihotell – och gav upphov till en ny urban geografi.

Flickställen var hyreshus som mot ockerhyror – upp till sju kronor per dag – accepterade byråskrivna kvinnor som hyresgäster. Sju kronor kunde 1898 köpa lika mycket varor och tjänster som 475 kronor kan 2021. Det motsvarar en månadskostnad på 14 250 kronor för ett rum.⁷⁸ Hyresvärdarna var ofta kvinnor. Det är uppenbart att dessa gjorde goda förtjänster på hyresgästernas herrbesök. De tog del av intäkterna och utövade stor makt över sina hyresgäster. De kunde sätta sina hyresgäster i skuld eller beslagta deras ägodelar och kläder, så att de hindrades från att gå ut. Det var också vanligt att värdinnorna serverade alkohol. Flickorna uppmanades att dricka med kunderna, men fick inte själva supa sig fulla. Olaga utskänkning var en verksamhet som sedlighetspolisen inte hade samma overseende med som sexhandel, och det hände att värdinnor dömdes för brottet.⁷⁹

Det var på ett sådant flickställe, på Apelbergsgatan 40, som Anna Johannesdotter hamnade sedan hon gripits av sedlighetspolisen på hotell Garni 1898. Det kallades kort och gott Hotellet. Under perioder då hon senare satt i fängelse eller låg på kurhus, ska värdinnan ha brutit sig in i hennes koffert och berövat henne de kläder hon ägde.⁸⁰

I praktiken rörde det sig således om något som knappast kunde skiljas från bordeller. Som den stridbare reglementeringsmotståndaren Jöns E. Johansson skrev så utgjorde "tolererandet av flickställen och partihotell [...] den viktigaste betingelsen för prostitutionen i den form, den uppträder här i Stockholm".⁸¹ Johansson var en av ytterst få läkare som bröt med den gängse positiva hållningen i reglementeringsfrågan.

Enligt läkaren Anders Lindblad var det till flickställena man föredrogs skulle gå om man var lagd åt voyeurism eller andra avvikande

behov.⁸² Flickställena, menade Lindblad, var huvudsäte för den allt vanligare "onaturliga otukten". Mot slutet av 1800-talet kände polisen till 40 flickställ i Stockholm. Nästan en fjärdedel av de reglementerade kvinnorna i Stockholm bodde i ett sådant hus. Troligen var det svårt att hitta andra bostäder. Förutom den allmänna bostadsbrist som rådde i staden var det långt ifrån alla hyresvärdar som var beredda att ge rum åt en byråskriven kvinna. Vissa adresser var till och med uttryckligen förbjudna för reglementerade kvinnor. Till de kända flickställena kunde sedlighetspolisen däremot anvisa nyinskrivna kvinnor och flickor.⁸³ I praktiken blev de då boende på en bordell, utan möjlighet att skapa en privat plats bortom den tillskrivna identiteten som prostituerad – precis som den ideala kommunala bordellen var ämnad att fungera.

Partihotell var till skillnad mot flickställena inte att betrakta som bostadshus. Det var hotell vars personal tog betalt per parti och halvtimme och inte intresserade sig för huruvida de par som hyrde ett rum var gifta eller ej. Enligt en undersökning från 1910 var inkvartering på sådana hotell det vanligaste sättet att bedriva prostitution i Stockholm. I slutet av 1904 kände sedlighetspolisen till 34 partihotell.⁸⁴ Sammantaget rymde de 405 rum. Många återfanns i Gamla stan, det område som då kallades "Staden mellan broarna". De var ökända tillhåll. Minnesuppteckningar och intervjuer, brev till sedlighetspolisen och insändare i tidningarna berättar om stadsdelen som en plats i förfall, präglad av otrygghet, våld, fylla och prostitution. Oron över områdets såväl materiella som sedliga upplösning är återkommande också i politisk debatt kring sekelskiftet. En bit in på 1900-talet höll ett antal politiker brandtal i kommunfullmäktige angående gränder nedsmorda med snusspott, urin och uppkastningar, där endast krogar och bordeller kunde finnas.⁸⁵

Allra tätast låg dock bordellhotellen längs Norra smedjegatan. Genom mantalslängderna kan man ta reda på vilka som förestod hotellen. En liten majoritet tycks ha varit kvinnor.⁸⁶ Hotell Garni drevs exempelvis av hovlakejänkan Lovisa Kristina Schultz. Medvetenheten kring bordellhotellen längs Norra smedjegatan tycks ha varit stor. Märkligt nog lyser den politiska debatten kring gatan och dess bordellhotell ändå med sin frånvaro.

Byråns bostadsböcker – den panoptiska staden

De spår som myndigheternas bevakande och kontrollerande blick lämnat efter sig är många och tydliga. Förhörsprotokoll, besiktningsregister, förteckningar över binamn, noteringar om antal graviditeter, kurhusvistelser och anställningar tillsammans med sedlighetspolisens dagrapportböcker vittnar om övervakningens praktik och maktutövningens hierarkiska organisation. Även "detektiven allmänheten" försåg sedlighetspolisen med iakttagelser av misstänkta kvinnor. Det finns gott om brev i byråns arkiv med angiverier.⁸⁷ Från 1859 förde sedlighetspolisen

också bostadsbok över byråskrivna kvinnor. Bostadsböckerna och de rapporter som ligger till grund för dem är kanske de mest flagranta exemplen på den disciplinära övervakningens genomgripande karaktär. I bostadsböckerna är varje kvinna införd med sitt fullständiga namn och sina bostadsadresser vid olika tillfällen.

Övervakningen av kvinnor som misstänktes för prostitution eller var inskrivna vid byrån var omfattande. När fototekniken på 1860-talet utvecklades och blev mer tillgänglig togs också den i bruk för att lättare kunna identifiera kvinnorna. Innan polisen hade egen kamera tog de hjälp av porträttfotografer. På Polismuseet i Stockholm finns ett album från stadens sedlighetspolis med porträttfoton från 1860–1880-talet. Det liknar ett vanligt fotoalbum med studioporträtt där kvinnorna poserar upplädda och med rekvisita. Polismuseet.

Varje år genomförde prostitutionsbyrån en omfattande statistisk sammanställning där det redogjordes för varje kvinnas belägenhet i ett antal punkter.⁸⁸ Här nämns hennes sida i rullan, födelseår och ort, föräldrarnas yrke, när hon flyttade hemifrån, vad hon arbetat med innan inskrivning, vid vilken ålder hon skrevs in, var hon blivit förförd, om hon gått i skolan eller ej, huruvida hon straffats för brott, remitterats till kurhuset, om hon fött barn, ingått äktenskap, om hon någon gång "förkommit" för att senare återfinnas. Dessa uppgifter lutade sig mot utfrågningar av kvinnorna själva. Bostadsstatistiken byggde däremot på iakttagelser, av allt att döma från stadens rotemän. De underlag från rotlarna som levererats till sedlighetspolisen är uppbyggda på lite olika sätt, men de är ofta detaljerade och tycks bygga på löpande iakttagelser och nitälskan. Reglementeringen överförde den panoptiska princip som Levins bordellvision innefattade – institutionaliserandet av en struktur ämnad att etablera känslan av att alltid vara iakttagen – men nu på hela staden.

Kartläggningen visar på en stor rörlighet. Kvinnorna flyttade ofta. Samtidigt återkommer flera adresser år för år. De återfinns över hela Stockholm. De kvinnor som övervakades bodde på Hammarbygatan långt ned på Söder, vid Vanadislundens i Norr, bortom Narvavägen i öster och längst ned på Fleminggatan på Kungsholmen.

Fryser vi bilden vid ett specifikt datum och år kan vi skapa en ögonblicksbild av kvinnornas placering i staden. Kartan visar ett försök att göra just detta, den 1 september 1898.⁸⁹ Spridningen är stor, men några förtätningar finns. I hörnet av Nybrogatan och Karlavägen på Östermalm rapporterades om nio kvinnor i ett litet kvarter. I samma del av staden, i kvarteren mellan Grevgatan och Styrmansgatan, bodde som vi kan se många av kvinnorna. Få återfanns på Kungsholmen och de som hade sin adress där bodde företrädesvis långt från centrum, närmare Stadshagen. Fyra kvinnor hade dock sin adress på Kungsklippan där Stockholms stadsarkiv idag har sina lokaler.

I de fattiga kvarteren nedanför Mosebacke och norr om Katarina kyrka på Söder hade flera kvinnor sin adress. Längre ned på Söder, i kvarteret Timmermannen och kring Nytorget, återfanns flera kvinnor på samma adress. Den tydligaste förtätningen är emellertid relativt långt

upp på Norrmalm, i trakterna väster, söder och öster om S:t Johannes kyrka. På Grevgatan, David Bagares gata och Lutternsgatan delade flera kvinnor bostad. Där låg enligt sedlighetspolisens listor också flera så kallade flickställen. Apelbergsgatan, där Anna Johannesdotter bodde, uppvisar också många kvinnor på samma adress. Det är svårt att utläsa något tydligt mönster ur karteringen. Adresser förekommer i olika typer av stadsdelar, från nybyggda högborgerliga kvarter i anslutning till den nydragna Birger Jarlsgatan, till lutande små träkåkar i Vita bergen. Gemensamt är möjligen att de områden där många av kvinnorna bodde var just bostadsområden snarare än kommersiella stråk och att de låg förhållandevis centralt.

Man kan avläsa en viss diskrepans mellan kvinnornas boenden och sedlighetspolisens förteckningar av ”hotell och dylika lokaler”, som listade platser där misstänkta kvinnor hade anträffats.⁹⁰ Kartläggningarna över ingripanden ger en bild över hur och var prostitutionen i Stockholm bedrevs kring sekelskiftet 1900. Här är Norra smedjegatan mycket framträdande. I övrigt är Klarakvarteren frekvent förekommande. Enligt kartläggningen över kvinnornas boenden är det däremot ytterst få av dem som hade sin bostad i Klara – och endast ett fåtal hade någon gång sin adress på Norra smedjegatan. Av det kan vi dra åtminstone två slutsatser. Det ena är att många av kvinnorna i den reglementerade prostitutionen bedrev sin verksamhet på annan plats än där de bodde. Det andra är att reglementeringen alls inte medförde att sexhandeln drevs till stadens utkanter.

Sexualitet organiserar staden. Det är ett faktum som upprepats av många forskare och som styrks av otaliga exempel på hur städer planeras och omvandlas. Heteronormativitetens fokus på kärnfamiljen har präglat byggandet av trädgårdsstäder och förorter, placeringen av skolor, kyrkor och bostäder.⁹¹ Med hjälp av belysning, placering av urinkurer och bänkar, bortbyggandet av mörka vrår och skuggrika dungar i parkerna har stadens styre arbetat för att rensa bort de synliga uttrycken för icke normativ sexualitet.⁹² I samma anda har den kommersiella sexualiteten i många städer förskjutits från centrum, till obefolkade eller fattiga delar i stadens utkanter. Denna återkommande strävan att städa

Vänster sida: Kartering av bostadsboken över prostituerade kvinnor i Stockholm, den 1 september 1898. Siffrorna anger antal kvinnor i prostitution som vid tillfället uppges bo på samma adress. Gamla stan finns inte med i denna kartering. Stockholms stadsarkiv, Kartsamling NS 442, Atlas öfver Stockholm upprättad och utgifven af A.R. Lundgren, 1885. Bild: Mats Hayen, Stockholms stadsarkiv.

bort de synliga uttrycken för sexhandeln i stadslandskapet har ofta påtalats i forskningen. Utgångspunkten är att prostitution representerar en önskad, motarbetad sexualitet, som något subversivt och av etablissemanget bekämpat.

Norra smedjegatan – bordellkorridoren som konceptualiserat rum

Norra smedjegatan passar inte in i det mönstret. Trots det centrala läget intill stadens centrum för nöjen, resor, shopping och parkpromenader tolererade sedlighetspolisen bordellhotellen längs gatan, och politikerna i kommunfullmäktige tycks inte ha varit intresserade av att vidta några åtgärder. Kanske hade det något att göra med att Norra smedjegatan i så hög grad karakteriserades av samma materiella egenskaper som den ideala bordellen i Lewins vision. Norra smedjegatan hade som vi sett trots sitt läge karaktären av anonym och föga trafikerad bakgata. Bara några steg från folkvimlet på Hamngatan, Brunkebergstorg eller Gustav Adolfs torg låg ett stycke periferi, mitt i centrum. Svängde man om hörnet eller strövade iväg genom handelshuset Folckers passage befann man sig där. Gatan hade en relativt brant stigning och saknade större butiker och restauranger. Fasaderna var slutna; inga upplysta skylfönster luckrade upp gränserna mellan husens inre och gatan eller kastade ljus över trottoarerna. Gatan lockade inga flanörer. Hit kom människor med ett ärende.

Att Norra smedjegatan attraherade prostitution är kanske inte att förvånas över. Tack vare partihotellen kunde den reglementerade sexhandeln fortgå, diskret men på bekvämt avstånd från nöjeskvarter och upplysta gångstråk. Men gatustråket framstod sannolikt som en idealplats också ur myndigheternas perspektiv, för en övervakad och kontrollerad prostitution, dold bakom fasaderna, undagömd för kvinnor och barn men samtidigt enkelt tillgänglig för köparna. På samma sätt som avloppstrummor och rörledningar i den moderna staden befriade gator och torg från föroreningar skulle bordellen samla upp både manliga lustar och veneriska smittor. Och liksom kloaker doldes under jord, skulle prostitutionens platser och människor vara en osynlig närvaro.⁹³

Höger sida: Akvarellen "Ett aber" av Per Fredrik Röding 1914 föreställer en man i Hamngatsbacken nattetid. Kanske är han på väg hem efter en glad kväll på krogen. Han har tappat sin hatt och står lutad mot väggen med blicken mot Norra smedjegatan, som anas mellan huskropparna. Kanske ämnar han sig dit. Stadsmuseet i Stockholm, Papperskonst, SSM 5018450.

P. Rödina

Svaret på varför anhopningen av bordellhotell tolererades av myndigheterna just här finns kanske också i platsens fysiska beskaffenhet. Samtidigt som det var möjligt att inkognito slinka in på gatan, hade den med sina sammanhängande kvarter få smitvägar. Sedlighetspolisens hade god kännedom om på vilka adresser prostitution förekom. Det underlättade för dem i deras uppdrag att vittja hotellen på "smygar" – kvinnor i sexhandeln som ännu inte registrerats. Det verkar troligt att hotellen samarbetade med polisen. Portiererna var de som kunde förse konstaplarna med information om i vilka rum som eftersökta eller nya kvinnor fanns. I sedlighetspolisens minutiösa statistik över ingripanden mot "lösaktiga kvinnor" på hotell, bordeller och cigarrbodar runt om i staden, finns ibland noteringar som "nattportier tar emot".

En annan fördel för myndigheterna var det korta avståndet till besiktningensbyrån. Från Norra smedjegatans ena ände var det inte mer än några hundra meter till Trädgårdsgatan 3 i Gamla stan där byrån och sedlighetspolisens kontor låg. För att nå den undanskymda gränden gick man bara över Gustav Adolfs torg, passerade Norrbro och rundade slottet. Till skillnad från Norra smedjegatans anonyma kvarter var sträckan ett trafikerat och populärt gångstråk, där den gripna måste ha riskerat att bli igenkänd. Flera berättelser i Tillhagens intervjumaterial vittnar om hur välkänd byrån var, trots sitt undanskymda läge, och hur tillfällen för besiktning lockade nyfiken publik.⁹⁴ I en uppteckning beskrivs det som ett "gratisnöje" att se "jänterna gå till 3:an klockan 12 om dagarna".⁹⁵ För många av kvinnorna påminde det kanske snarare om ett schavotterande, ett skamstraff.

Det fanns således flera skäl för sedlighetspolisen att låta partihotellen fortsätta bedriva sin verksamhet på Norra smedjegatan. Hotellkorridoren bidrog till en mer överskådlig och kontrollerbar syndens geografi. Kanske kan man tala om hur bordellen som ett konceptualiserat rum här överfördes till en hel gata, ett stadsrum som skulle återspegla reglementeringens moderna idé och läkarvetenskapens kliniska ideal genom de panoptiska principerna om isärhållande och övervakning. Samtidigt saknas – såvitt jag har kunnat utröna – någon uttalad ambition att knyta bordellen som konceptualiserat rum till en specifik plats i Stockholm,

Uppgift från Sjätte polisdistriktet					
i hotell och rum för resande.					
Hotell och rum	Adress	Hotell och rum	Adress	Hotell och rum	Adress
Grand Hotel	Lilla Smedjegatan	6.8 J. Beronius i ypperst af staden	A. O. Åge Lundström	38 vin	
Carmanin	Lilla Smedjegatan	10 Emma P. Engelbregt	Emma Sacks	38 vin	
Ballou	"	12 J. Johansson	"	38 vin	
Applberg	"	16 E. Östlund	Gustavskola, socialtala	38 vin	
Hotel Lyman	Regnerigatan	13 J. P. Nyman	J. J. Morsén	38 vin	
Standard	"	47 Anna Johansson	A. J. Berggren	38 vin	
Amor för resande	"	50 Lars Sandgren	Johansson	38 vin	
Widens Hotel	"	67 E. A. S. Mollin	Indtjänstskolekollegiet, färd	38 vin	
Swedish	Lilla Smedjegatan	3 E. L. Karlsson	E. Östlund, enkäp	38 vin	
Hotel Mesa	"	4 B. R. Hultén	E. A. Hultén	38 vin	
de France	"	10 J. A. Mollin	prof. af Färd Sacks	38 vin	
Hösten	"	12 B. R. Carlsson, fru	B. R. Carlsson, fru	38 vin	
Regal	"	13 E. A. Nyman	M. Perssonström, enkäp	38 vin	
Widens	"	14 Hultén Hultén	J. O. Östlund	38 vin	
Skandinav	"	16 Hultén, storkhus	Hultén, storkhus	38 vin	
H. Erik	"	18 Östlund, W.	Hultén, storkhus	38 vin	
Garni	"	20 A. C. Schultz, enkäp	A. C. Schultz, enkäp	38 vin	
Björns Järn	"	38 A. Andersson	A. Andersson	38 vin	
Hamborgs Väs	Jakobsgatan	6 E. J. Andersson	A. Öst	38 vin	
Hösten	Karlsgatan	46 E. Hösten	affärsstugan, A. O. i Hösten	38 vin	
Hösten	"	10 E. W. Bergfeldt	E. Hösten	38 vin	
Privat	Hammargatan	13 A. R. Östlund	Skolekollegiet Hammargatan 13-15	38 vin	
Amor för resande	Jakobsgatan	25 W. Hösten, K. enkäp	J. Hösten	38 vin	
Privat	Karlsgatan	15 P. P. Andersson	Indtjänstskolekollegiet A. O. Öst	38 vin	

och inte heller till Norra smedjegatan. Det finns inga politiska beslut fattade, inga dokument från polisen som vittnar om en medveten och uttalad strategi. Kanske måste man ibland "kliva ned på gatan" och inta ett rumsligt perspektiv för att få syn på de diskursiva handlingar som också påverkade rumsligheten och bidrog till att abstrakta rum manifesterades fysiskt i stadslandskapet.

Spåren av det varseblivna, levda rummet berättar emellertid en mer mångfacetterad historia.

I sedlighetspolisens arkiv finns stora mängder rapporter och statistik över ingripanden. Här är uppgifter från sjätte polisdistriktet, med noteringar om hotell och rum för resande där lösaktiga kvinnor ofta greps. Hela tio hotell är listade längs Norra smedjegatan. Stockholms stadsarkiv, Prostitutionsavdelningen, Statistik, DVIIId:26, 1898.

PORÖSA GRÄNSER – NORRA SMEDJEGATAN SOM HETEROTOPIA

Uti hörnhuset vid Hamngatan och Norra Smedjegatan här i staden med adressnummer 38 vid Norra smedjegatan finnes inrättadt ett så kalladt hotell som i sjelfva verket endast är ett tillhåll för prostituerade fruntimmer. Derstädes förekomma till den grad oanständiga och för sedligheten sårande uppträden att undertecknade, samtliga boende i grannskapet eller egare till närliggande fastigheter, finna sig alldeles nödsakade att härom till öfverståthållare Embetet göra anmälan [...] Att beskrifva de upprörande scener, som vi ofrivilligt nödgats bevittna, kan naturligtvis ej ifrågakomma men torde det vara tillräckligt att påpeka, att de i ofvan nämnda hus boende prostituerade kvinnorna plägadt stå lutade ut genom fönstren och med alla slags anstötliga tecken försökt locka till sig kunder, hvarefter de drifvit sitt skändliga yrke likaledes inför öppna fönstär, och utan att några gardiner varit nedfällda [...].⁹⁶

Till skillnad från det konceptualiserade rummet och representationsrummet, låter sig människors rumsliga erfarenheter inte enkelt identifieras bland källorna. När rumsligheten kan kopplas till en plats som Norra smedjegatan, blir det emellertid möjligt att finna källor. Brevet ovan återfinns bland besiktningsbyråns inkommande handlingar och rör hotell Birger Jarl på Norra smedjegatan 38. Många andra vittnesmål från boende på gatan och från människor som passerade återfinns bland breven. Gardinerna var långt ifrån alltid fördragna, kvinnorna som var verksamma där inte alltid diskreta. Längs Norra smedjegatan kastades glåpord efter män och kvinnor som gick förbi, kvinnor blottade sig eller bedrev verksamhet framför öppna fönster. Brev från utmattade grannar till partihotellen larmade om stökiga nätter och att det var riskabelt för "ordentliga fruntimmer" att röra sig längs gatan. Boende, tillfälliga besökare och förbipasserande beklagade sig över kvinnor som uppträdde hotfullt och berusat och antastade dem på gatan.

Får härmed vördsamt anmäla hos Kongl. Poliskammaren, att vid bordellhotellet "Fridhem" vid norra Smedjeg tillställes en noggrann polisuppsigt nattetid; ty det är omöjligt för folk som bor midtemot att få ringaste nattro, och riskabelt för ordentliga fruntimmer som måste passera Norra smedjegatan, händer oftast att de blifva förolämpade af de damer, som har sit tillhåll derstädes.⁹⁷

Även i flera av Tillhagens intervjuer framstår hus, kvarter och hela gator som präglade av prostitutionens närvaro kring sekelskiftet 1900. Norra smedjegatan är återkommande i sagespersonernas minnen och berättelser. "Det värsta tillhållet var emellertid Norra smedjegatan, där det fanns hotell efter hela gatan, och där alla voro bordeller."

Den verklighet som många upplevde här hade få likheter med det bordellideal som reglementeringen omfattade. Men Norra smedjegatan rymde naturligtvis långt fler erfarenheter och lager av mening än de som framkommer genom källor som vittnar om den disciplinerande maktens misslyckanden. Ännu 1898 bodde det människor i våningarna – fler, faktiskt, än längs många andra gator i den centrala staden.⁹⁸ Här hade skräddare, bokhållare, bokbindare och fabrikörer, familjer och änkor sina hem. Några hade tjänstefolk boende hos sig och flera av husen hade portvakter – precis som de fashionabla flerfamiljshusen på Östermalm.⁹⁹

Även om bilderna från platsen och tiden är få kan vi föreställa oss rörelsen här. Gatan hade sannolikt en annan rytm än den på Hamngatan och Brunkebergstorg – men obefolkad var den inte. På sin väg till katolska kyrkan passerade nunnor, gosskörer och kyrkobesökare. På innergårdarna hängde kvinnor tvätt på tork. Barn lekte kurragömma och spelade spel, katter strök i gathörnen. Mjölkbud och iskarlar, latrintömmare och tidningsgummor, barnjungfrur och sömmerskor passerade in och ut ur portarna bittida och sent. Herrar i rock och hatt klev ut från baksidan på Folckers varuhus och hamnade oförhappandes mitt emot hotell Garni. Kvällstid stannade droskor till utanför hotellet. Tidiga morgnar patrullerade konstuplar målmedvetet över krönet och unga kvinnor vispade snabbt iväg mot Hamngatan, långt innan ljusen tänts i skyltfönstren.

Karl Gunnar Larsson hälsar på syster Hildegund, som bär på en diskokula, i hörnet av Norra smedjegatan och Herkulesgatan. Foto: Manne Lind, 1967. Stadsmuseet i Stockholm, ML67-12 475 37.

Norra smedjegatan rymde aspekter av både pornotopia och panoptikon, som återspeglar av representationsrummet och det konceptualiserade rummet. I bordellen sammanfaller det till synes subversiva och det övervakande draget: här möts pornotopia och panoptikon, det mentala och det konceptualiserade rummet. Bordellen representeras i den ena rumsbildningen som en mörk, mystisk och subversiv plats. I den andra framstår den som en lokalitet översköld med de medicinska vetenskapernas renande ljus. Men gatan som ett varseblivet rum kan också sägas bära drag av heterotopia. Det är ett begrepp som myntades av den franske filosofen Michel Foucault, tillämpat och tolkat i många skilda sammanhang men utan egentlig definition.¹⁰⁰ Några drag är dock

återkommande. Till skillnad från utopier kan heterotopier lokaliseras till en faktisk plats. De kan sägas spegla företeelser och livsvillkor som är normaliserade men osynliggjorda, och samtidigt kasta om dessa, förvränga eller invertera dem. "Heterotopias are defined as sites which are embedded in aspects and stages of our lives and which somehow mirror and at the same time distort, unsettle or invert other spaces", skriver Peter Johnson i *The geographies of heterotopia*.¹⁰¹ Om vi med heterotopia menar rumsligheter som bär på flera lager av mening och relationer till andra platser än vad som omedelbart avslöjar sig, en parallell sfär som rymmer önskade kroppar, en plats som hindrar förverkligandet av ett konceptualiserat rum, så stämmer det väl in på Norra smedjegatan kring sekelskiftet 1900.

Kyrkoherden, polismästaren och modern

I prostitutionsbyråns arkiv finns ett intressant material som berättar något om de skilda erfarenheter som skapade Klarakvarterens rumsligheter kring sekelskiftet 1900. Under rubriken "Samlade tidningsklipp tillhör P.J. Pettersson" återfinns ett stort antal artiklar som alla rör Klarakvarteren saxade ur dagstidningar, prydligt inklistrade och daterade.¹⁰² Vem P.J. Pettersson var framgår inte. Eftersom materialet ingår i prostitutionsbyråns arkiv verkar det troligt att han arbetade där. Uppenbarligen hade han ett särskilt intresse för just Klara. Kanske var han en av de konstaplar som patrullerade gatorna i dessa kvarter.

Flera insändare, artiklar och öppna brev ur olika tidningar påminner om källor med andra minnesbilder och vittnesmål från grannar och förbipasserande, som breven till sedlighetspolisen och de intervjuer som Tillhagen och hans medarbetare genomförde. De har rubriker som "Hotellnästena i Klara", "Stadslivets nattsidor", "Det osedliga gatulifvet" och liknande. Här försiggick, menade journalister och upprörda medborgare, oblyg och anstötlig prostitution. I *Svenska Morgonbladet* beskrevs "snuskighetens och råhetens" Klara, och Norra smedjegatan liknades vid ett "kräftsår som sprida stank och smitta och förruttnelse vida omkring".¹⁰³ Det konservativa *Vårt Land* larmade om frestelser

till synd. I Klarakvarterens fönster hängde osedliga brevkort och andra okristliga avbildningar – ett signum för Klarakvarteren som skulle komma att få eko många årtionden senare, då Klara norra kyrkogata under 1970-talet kallades Klara porra.¹⁰⁴ Staden, menade skribenten i *Vårt land*, förvandlades här till skådeplats för den ”lösaktiga kvinnliga befolkningens orgier”. Kvinnorna var visserligen förbjudna att röra sig på vissa platser – men det bidrog samtidigt till att de svärmade desto mer på andra. Tidskriften *Kvällen* tycks ha stått för en religiöst influerad moralistisk hållning. En vinjett över en prostituerad kvinnas liv påminner om andra kristet sedelärande berättelser från stadens skuggsidor vid tiden.

... hennes lif flyter fram genom ”rum för resande”, bordellens mystiska ruskiga krypin, samt bakgatebordellernas pråligt luxuöst inredda sängkammare med deras champagneorgier och allehanda utsväfningar.¹⁰⁵

Enligt samma artikel sjönk kvinnan som vistades i bordellmiljöerna ner i dyn och blev ett av dessa ”vedervärdiga vämjeliga monster, hvaraf det finnes fasans bjudande många i Stockholm – sålunda ett par bortåt sextioåriga prostituerade – eller ett lik på anatomisalens bord”.

I materialet finns röster från boende och förbipasserande, från sedlighetsivrare, konstuplar och präster. Till delar sammanfaller de med en stereotyp diskursiv ordning. Annat bryter mot det förväntade. Den skarpaste åtskillnaden syntes vara mellan polismyndigheten och kyrkans företrädare. Klara församlings kyrkoherde A. Strandell antydde i ett antal artiklar att de patrullerande konstuplarna inte skötte sitt arbete. Det var en anklagelse som återkom även från andra och i andra sammanhang. Sedlighetspolisen beskylldes för att ta mutor och för att stå i maskopi med bordellvärdar eller med de kvinnor som befolkade bordellerna. Polisen å sin sida intervjuades av tidningen kring frågan om ”det osedliga gatulifvet i Klara”.¹⁰⁶ Tidningen vände sig till ordningspolisen i Klara. Sagesmannen hade jobbat fyra år i kvarteren. Det rädde ingen tvekan om att antalet prostituerade ökat i Klara, menade han – men sexhandeln där hörde enligt honom till den mer välordnade.

De osedliga småhotellen äro ofta i sanitärt hänseende oantastliga och i allmänhet icke tillhåll för vanliga lösdrivare eller kända förbrytare. Gästerna där, äfven kvinnorna, äro nästan alltid väl klädda, och de manliga hotellbesökarna hvad man kallar "bättre folk".¹⁰⁷

Under flera dagar i januari 1903 pågick en öppen brevväxling i *Svenska Dagbladet* mellan kyrkoherde Strandell och polismästare Hintse. Där vässades argumenten ytterligare. Kyrkoherden hävdade att kvinnorna blev beroende av värdar och värdinnor som levde på ocker och antydde att polisen var mutad eller i maskopi med bordellägarna. I *Dagens Nyheter* skrevs om polismästaren och bötesystemet, något som starkt påminde om mutor eller beskyddarsystem. Hintse, i sin tur, uttalade sig i *Svenska Dagbladet* och förklarade att mycket har gjorts för att stävja prostitutionens avarter.¹⁰⁸ Vårdinnan för ett av de värsta hotellen på Klara västra kyrkogata – Pisa – hade tvingats stänga. Vårdinnan ägde också ett stort hus på Mäster Samuelsgatan och ett annat hus på Brännkyrkagatan. Hon hade uppenbarligen tjänat stora pengar. Strängaste åtgärden hade dock skett mot en värdinna på Klara norra kyrkogata – "en veritabel pesthärd" – som hade blivit förbjuden att släppa in några som helst kvinnor.

Konstapeln och polismästarens hållning till bordellstråken och hänvisning till "Klarakvarterens ordningsamma klientel" står i kontrast till en förståelse av ordningsmakten som uteslutande repressiv och prostitutionen som en subversiv närvaro. När konstapel Nils Ljungh ingrep mot Anna Johannesdotter i oktober 1898 bidrog han inte till att motarbeta prostitutionen eller bordellverksamheten. Sedan hon skrivits in i prostitutionens rullan var hon per definition prostituerad, och kunde fortsätta ta betalt av män på hotell längs Norra smedjegatan utan att gripas av polis. Sedlighetspolisen och den medikaliserade förståelsen av staden bidrog mycket bokstavligt till att göra plats för prostitution – inte bara att förminska, utrota eller mota bort den från stadslandskapet. Debatten mellan kyrkoherden och polismästaren visar hur strider om rumsligheter utspelade sig på gatunivå och mellan individer med skilda agendor. Norra smedjegatan framstår som en arena för diskursiva duster med

faktiska konsekvenser för både platsen och de människor som rörde sig där: sexköpare och hotellvärdinnor, smygar och byråskrivna, sedlighetskonstaplar och kyrkans män.

Men på Norra smedjegatan rörde sig också individer som alls inte passade in i de gränsgenomkorsade rummen – och i någon mån har också de lämnat spår i källorna. Trots upprepade hotbilder om vad som kunde hända med kvinnor som avvek från de upplysta gångstråken kring schweizerier, parker och skyltfönster, rörde sig kvinnor också i Klarakvarteren och längs Norra smedjegatan – kvinnor som varken hörde till den reglementerade eller den hemliga prostitutionen. De var på väg hem från sina arbeten, de hade ärenden till skomakare eller möbelpolerare eller sömmerskor. Kanske var några helt enkelt nyfikna på den beryktade ”Kärlekens bakgata”. Andra var ute efter att störa den rådande ordningen. En artikel i P.J. Petterssons klipparkiv är undertecknad av ”En moder”. Skribenten berättar om hur hon hade tagit för vana att gå fram till män som stod och köpslog med kvinnor i Klarakvarteren och avbryta. Vid något tillfälle var mannen en bekant till henne som var gift.¹⁰⁹ Situationen blev pinsam när kvinnan bröt den imaginära gränsen och störde bordellens bekönde logik som spillde ut på gatan.

Även kvinnorna i de sällskap hon störde kunde ilska till. Vid ett sådant tillfälle, berättade skribenten, hade hon fortsatt att samtala med den unga kvinnan, sedan köparen lämnat dem.¹¹⁰ Den unga kvinnan var inskriven vid besiktningsbyrån sedan hennes älskare lämnat henne för att gifta sig, berättade hon. Sedlighetspolisen hade ingripit omedelbart. Flera gånger hade kvinnan i artikeln försökt att bryta sig loss från reglementeringen men blivit återhämtad av polisen – eller drängarna, som hon kallade dem. Brev till besiktningsbyrån från män som åtog sig att ansvara för byråskrivna kvinnor – ibland åtföljda av markeringen ”älskarinna” i marginalen – antyder att sådant förekom, liksom det omvända: att män avsvor sig ansvaret för en älskarinna, och bad sedlighetspolisen att ta kontroll över henne.¹¹¹

Under rubriken ”En gatans kvinna” berättar en annan skribent om hur hon och en annan kvinna bjöd en blek och tård olyckssyster i Klara på kaffe.¹¹² Kvinnan var byråskrivna och berättade om hur hon själv vid 18 års

ålder sökt upp "osedlighetsbyrån" för att hennes matmor uppmanat henne att gå dit. Själv visste hon alls inte vad det innebar. Kommissarien och en konstapel på plats hade skrattat åt henne för att hon kommit självmant. De frågade ut henne, skrev in henne i rullan och begärde hennes namnteckning på bekännelsen. När hon då ångrade sig skrev kommissarien under i hennes ställe; han brukade göra så, sa han enligt artikeln.

I det fåtal spår i källorna som kvinnor har lämnat i arkiven om sina upplevelser av stadsrummet finns alltså också indirekt de än mer sällsynta rösterna från kvinnor som befolkade bordellerna. Om dem finns däremot många andras röster: från läkare, forskare, politiker, myndighetspersoner och filantroper. Det betyder naturligtvis inte att tidningarnas vittnesmål är några tillförlitliga källor. Vi vet ingenting vare sig om skribenterna eller om de händelser de berättar om. Men de ger ändå prov på röster och händelser som bryter de dominerande rumsbildningarnas logik och vittnar om möten över den gränsdragning mellan kvinnor från skilda världar som bordellen strävade efter att upprätthålla.

Anna Johannesdotter och bordellen inifrån

Norra smedjegatan var kring sekelskiftet 1900 en plats med vitt skilda betydelser för de människor som rörde sig längs den korta sträckan och de hus den rymde. Det var en ökad och mytomsvävad plats, inskriven i en växande populärkulturell urban genre där bordellen bar en nyckelposition. Det var också en plats som aktivt användes av myndigheterna för att förverkliga den moderna visionen om en övervakad och välordnad prostitution. För den man som åkte hit med nattskäktaren efter en glad kväll på Rydbergs var sannolikt bägge aspekterna av värde. För honom fanns på denna anonyma gata både spänning och trygghet; en tillfällig utsvävning, en förströelse, ett rus.

Vad betydde Norra smedjegatan för de kvinnor som greps av sedlighetskonstaplar? Vad betydde den för Anna Johannesdotter? Hur tedde sig bordellen från den andra sidan väggen?

Om de rumsliga perspektiven är svåra att nå i arkiv och samlingar, är spår efter vissa erfarenheter än mer sällsynta. Den reglementerade

prostitutionens kvinnor tillhör de som många uttalat sig om, men vars egna röster sällan hörts. Just Anna Johannesdotter utgör ett undantag. När hon dog 1906 vid 26 års ålder efterlämnade hon en samling dagboksblad. Klara Johansson, författare, litteraturkritiker och reglementeringsmotståndare, såg till att de publicerades som en bok under rubriken *Den undre världen – en livshistoria* redan ett år efter Johannesdotters död.¹¹³ Boken har karaktären av en bekännelseskrift och är närmast schablonmässig i sin skildring av ett liv på stadens baksidor. Men här glimtar också mänsklighet fram i såväl medkänsla som bitterhet och upproriskt vrede. Ett genomgående tema är upplevelsen av att alltid vara övervakad, att livsutrymmet var kringskuret. ”Öfverallt var jag då förföljd, inte en fläck på jorden fanns det, där jag kunde vara ostörd.”¹¹⁴ För minsta förseelse mot reglementet häktades hon och straffades med höga böter. ”Så fort jag satte min fot på gatan, drucken eller nykter, bråkig eller stilla, tog polisen mig.”¹¹⁵ Någon gång hade hon bett en karl bjuda henne på porter. En annan gång var hon så smutsig att barn samlades kring henne för att kasta glåpord. En tredje gång hade hon lagt sig i en snödriva för att dö. Ingenstans hade hon en egen sfär, en plats där hon kunde separera sig från den tillskrivna identiteten som prostituerad – vare sig på gatan eller i sitt eget hem på flickstället.

Den panoptiska princip som också hade laddats med det fördoldas beköande erotik representerade för Anna Johannesdotter förföljelse. För henne fanns ingen fredad plats. Hon upplevde sig själv som ”en fågel i en bur”. Den reglementerade prostitutionen är ett tydligt exempel på växelverkan mellan den planerade staden, dess fysiska iscensättning och den urbana erfarenheten och dess kopplingar till kön, sexualitet och andra stratifierande principer.

Norra smedjegatan formades både av de villkor som stadsplanering, utveckling och omdaning uppreste, av prostitutionspolitik och myndighetsutövning, av efterfrågan på köpt sex och av överskottet på unga kvinnor utan försörjningsmöjligheter, av pornotopias fantasivärldar och av panoptikons visioner om kontroll och ordning, och alla de individuella ställningstaganden som bokstavligen tog plats i denna del av staden – tills den slutligen upphörde att vara just en plats.

Stad av försvinnanden och förblivanden

Partihotellen försvann från Norra smedjegatan omkring 1920. Ett par år dessförinnan hade den reglementerade prostitutionen upphört. Sexhandeln flyttade till Birger Jarlsgatan och Kungsgatan, och så småningom till Malmskillnadsgatan. Några av hotellen längs Norra smedjegatan fortsatte att fungera som bordeller.¹¹⁶

Från sent 1920-tal fram till 1950 planlades regleringen av nedre Norrmalm. Under den perioden stagnerade stadsdelen. Ingenting rustades, husen förslummades. Från 1950 grusades kvarter efter kvarter vid Sveavägen, Brunkebergstorg och Tegelbacken. Norra smedjegatan hängde sig kvar sist. År 1963 påminde borgarrådet Joakim Garpe kommunfullmäktige om att miljövården inte endast rörde "gaturummets och byggnadernas former och ytornas finish"; det handlade också om att ersätta tristess, förslumning och mörker med solljus och trivsel.¹¹⁷ Mot slutet, när husen var märkta av förfall, flyttade folk ut, dörrar spikades igen och stadens vinddrivna existenser gjorde sig plats i portgångar och på innergårdar.

Rivningen av fastigheter längs Norra smedjegatan har påbörjats. Till höger Norra smedjegatan 23 och 25. Foto: Manne Lind, 1968. Stadsmuseet i Stockholm, ML68-03 495 11.

Interiör från ett bebott rum på hotell Linde.
Foto: Lennart af Petersens, 1956. Stadsmuseet
i Stockholm, SSMFo65923.

Hotell Linden 19 Kl. V. Kyrkog.

1912 20/4	Famns ingår	Carlberg & Nilsen
22/6	En P.M. fr. 4: a Anna Ridsberg hade hon på natten varit med en man på lustvandring och haft samlog mot betelning	Ridsberg
26/11	Famns ingen	Brickson & Lindholm
1913 7/7	Bladen, Anne Kristina hämtad	Brickson & Carlberg
" "	Prensen, Alms Maria "	"
" 23/10	Famns ingen	Brickson & Lindholm
1916 14/2	Brundahl, Lydia Engström & Selma	Carlberg och
" "	Hedlund, Anna	Hultman
1917 4	Famns ingen	Kommissionärsfirma i City

Sedlighetspolisen grep ofta kvinnor för prostitution på
hotell Linden. Stockholms stadsarkiv, Anteckningar för
besök å hotell m fl ställen, DVIIIb, 1902-1918.

När Klarakvarteren revs under senare delen av
1900-talet inventerades husen av Stadsmuseet i
Stockholm. I några fall samlades också föremål in.
I museets samlingar finns kakelugnar, fönsterkarmar,
dörrvred, dörrar och andra lämningar efter byggnader
som raderats från stadslandskapet. Dörren till
vänster är från hotell Linden på Klara västra kyrkogata
21, som revs 1956. Under många år var Linden i likhet
med Garni och övriga hotell längs Norra smedjegatan
ett så kallat partihotell, där sedlighetspolisen hämtade
in kvinnor. Inventering, föremålsbeskrivningar och
katalogkort berättar ingenting om den historien.
Fotografierna och föremålen i sig rymmer dock
ledtrådar till det försvunna. Fotografierna uppvisar
ett enkelt hotell med små rum och smala järnsängar.
Dörren är tagen ur sitt historiska sammanhang.
Till skillnad från dörren i ett bevarat och renoverat
hus vittnar det dock genom sina lager av färg, kvar-
glömda skyltar, hårt slitage och flertalet låsmekanismer
både om husets utveckling och om dess förfall.
Stadsmuseet i Stockholm.

När det försvunnas stad idag ska återkallas är det ofta det gamla Klara och dess människor som aktualiseras – kanske för att det utplånades så grundligt. I synnerhet Norra smedjegatan har utraderats från stadens karta. Ingenting kvarstår som minner om denna periferi i hjärtat av staden. I olika representationer lyfts offentlighetens Klara fram: tidningskvarteren, blomsterförsäljarna, typograferna, särlingarna, Klarabohemerna. Det är en manlig värld som återberättas och återkallas i minnet.

Platsen är raderad. Men som mentalt rum lever Norra smedjegatan vidare, omvärd av ett nostalgiskt skimmer.¹¹⁸

Klarabohemen Karl-Olof Johansson ("den intellektuelle") vid Linds kaffestuga på Norra smedjegatan höjer flaskan mot en passerande ung kvinna. Foto: Manne Lind, 1967. Stadsmuseet i Stockholm, SSM ML67_7_405S.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Nordiska museet (NM)

Etnologiska undersökningen, Prostituerade kvinnor 1891, upptecknat av A. S. Suneson i Bankeryd 1946
Tillhagen, Carl Herman, Uppteckningsmaterial

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Bygglov 1713–1874, Stockholms äldre bygglovsritningar
Kommunfullmäktigettrycket, 1863–2009
Mantalslängd, rote 7, 1898
Norra förstadens östra kämnärsrätt, Protokoll i kriminalmål, 25 januari, 1841, Arenander och Ekdahl

Prostitutionsavdelningen

Anonyma skrivelser till byrån, EII, 1865–1907
Anteckningar för besök å hotell m fl ställen, DVIIIb, 1902–1918.
Bostadsböcker, ÖÄ, 1898
Förteckning över hotell och dylika lokaler, DVIII, volym 2, 1902–1918, volym 3, 1866–1913
Inkomna skrivelser till byrån, EI, 1859–1918
Minnes- och rapportbok, DIA2, 1882–1906, 1904
Statistik över prostituerade, DVIIIId, volym 26, 1898
Tidningsklipp, ÖI, 1902–1904

Stadsmuseet i Stockholm (SSM)

Normalmsinventeringen, 1963
Tillhagen, Carl Herman, Uppteckningsmaterial

Tryckta källor och litteratur

Bell, David, 1995. Perverse Dynamics, Sexual Citizenship and the Transformation of Intimacy. I Bell, David och Valentine, Gill (red.). *Mapping Desire. Geographies of Sexualities*. London: Routledge.
Bergengren, Kurt, 1970. "Förord". I Lind, Manne. *Norra smedjegatan*. Stockholm: Norstedt.
Borg, Alexandra, 2012. *Brottsplats: Stockholm. Urban kriminallitteratur 1851–2011*. Stockholm: Stockholmia förlag.
Carlström, Anna, 1841. *En modig qvinnas händelserika lefnad, antecknad af henne själf*. Stockholm.

Ekdahl, Nils Johan, 1866. *Osedligheten i Stockholm och dess botemedel*. Stockholm.
Feldman, Beate och Svensson, Birgitta, 2006. "Människor i centrum". I Stefan Larsson (red.). *Nya stadsarkeologiska horisonter*, Riksantikvarieämbetet: Stockholm.
Foucault, Michel, 1993. *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*. Lund: Arkiv förlag.
Foucault, Michel, 1994. *The order of things. An archeology of the human sciences*. London: Routledge.
Gejvall-Seger, Birgit, 1954. *1800-talets Stockholmsbo-stad. En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen*. Stockholm: Stockholmia förlag.
Gullberg, Anders, 2001. *City. Drömmen om ett nytt hjärta*. Stockholm: Stockholmia förlag.
Hedström, Per, 2008. "Toulouse-Lautrecs affisher och 2000-talet. Ett samtal om konst och reklam på Toulouse-Lautrecs tid och idag". I *Toulouse Lautrec*. Stockholm: Nationalmuseum.
Hubbard, Philip, 1999. *Sex and the city. Geographies of prostitution in the urban west*. Aldershot : Ashgate.
Johansson, Jöns E., 1910 a. "Särskilt yttrande". I *Underdånigt betänkande angående åtgärder för motarbetande av de smittosamma könssjukdomarnas spridning*. Stockholm: Isaac Marcus.
Johansson, Jöns E., 1910 b. "Statistisk utredning angående reglementeringen i Stockholm 1859–1905". I *Underdånigt betänkande angående åtgärder för motarbetande av de smittosamma könssjukdomarnas spridning*. Stockholm: Isaac Marcus.
Johansson, Jöns E., 1913. *Reglementeringen i Stockholm*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
Johannesdotter, Anna, 1907. *Den undre världen. En lifshistoria*. Stockholm: Isaac Marcus.
Johanson, Klara (red.), 1907. *Anna Johannesdotter, Den undre världen. En lifshistoria*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
Johnson, Peter, 2013. "The Geographies of Heterotopia". I *Geography Compass* 7 november 2013, s. 790–803.
Kullberg, Anders Fredrik, 1873. *Om prostitutionen och de verksammaste medlen till de veneriska sjukdomarnes*

- bämmande, med särskildt afseende fästadt på förhållandena i Stockholm*: prisbelönt täflingsskrift. Stockholm.
- Lange, Kurt (Kerfve, Axel), 1904. *En storstads skuggsidor. Sederoman från våra dagars Stockholm*. Stockholm: Silén.
- Lefebvre, Henri och Nicholson-Smith, Donald, 1991. *The production of space*. Oxford: Blackwell.
- Lennartsson, Rebecka, 2001. *Malaria urbana. Om byråfflickan Anna Johannesdotter och prostitutionen i Stockholm kring 1900*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Lennartsson, Rebecka, 2007. *Den sköna synderskan. Sekelskiftets Stockholm. Betraktelser från undersidan*. Stockholm: Norstedts.
- Lennartsson, Rebecka, 2019. *Mamsell Bohmans fall. Nattlöperskor i 1700-talets Stockholm*. Stockholm: Stockholmia förlag.
- Levin, Per Axel, 1872. *Om prostitutionen och de verksamaste medlen till de veneriska sjukdomarnes bämmande*. Stockholm.
- Lidman, Sven, 1957. *Vällust och vedergällning*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Lind, Manne, 1970. *Norra smedjegatan*. Stockholm: Norstedts.
- Lindblad, Anders, 1910. "Statistisk undersökning angående skörlefvande kvinnors lefnadsförhållanden". I *Underdånigt betänkande*, del III. Stockholm: Isaac Marcus.
- Löfgren, Orvar och Frykman, Jonas, 1979. *Den kultiverade människan*. Lund: Liber läromedel.
- Marcus, Steven, 1966. *The other Victorians. A study of sexuality and pornography in mid-nineteenth century England*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Preciado, Beatriz, (senare Paul B. Preciado), 2013. *Gender, Sexuality, and the Biopolitics of Architecture: From the Secret Museum to Playboy*. Princeton: Princeton University.
- Preciado, Paul B., 2014. *Pornotopia. An essay on Playboy's architecture and biopolitics*. New York: Zone Books.
- Pred, Allan, 1990. *Lost words and lost worlds. Modernity and the language of everyday life in late nineteenth-century Stockholm*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Poynor, Rick, 2006. *Designing Pornotopia. Travels in Visual Culture*. London: Laurence King.
- Ridderstad, Carl Fredrik, 1994 [1851]. *Samvetet eller Stockholms-mysterier*, band 1–3, Gideå: Vildros förlag.
- Svanström, Yvonne, 2006. *Offentliga kvinnor. Prostitution i Sverige 1812–1918*. Stockholm: Ordfront.
- Wilson, Elizabeth, 1991. *The sphinx in the city. Urban life, the control of disorder, and women*. Berkeley, California: University of California Press.
- Wistrand, August Timoleon, 1843. *Några drag af bordellväsendets historia och osedlighetens förhållande i åtskilliga europeiska samhällen förr och nu*. Stockholm: Huldbergs boktryckeri Fahlun P A.
- Öhman, Anders, 1994. Efterord. I Ridderstad, Carl Fredrik, 1994 [1851]. *Samvetet eller Stockholms-mysterier*. Gideå: Vildros förlag.

Digitala resurser

tidningar.kb.se
 sok.riksarkivet.se/bostadsbocker
 sok.stadsarkivet.stockholm.se/kommuntryck

Slutnoter

- 1 Stycket bygger på SSM, *Norrmalmsinventeringen*, 1963, Lennartsson, Rebecka, *Malaria urbana*, 2001, samt Johanson (red.). Klara Johannesdotter, 1907, *Den undre världen. En livshistoria*.
- 2 SSM, Tillhagen, 14/7, Prostitution vid sekelskiftet, sagesperson Sigrid Johansson, född 1885, upptecknare C.-H. Tillhagen 1946.
- 3 I Stockholm gällde reglementeringen mellan 1847 och 1918. Den fanns i flera andra svenska städer och i stora delar av Europa. För mer läsning om reglementeringen i Stockholm och i Sverige, se Lennartsson 2001 och Svanström, *Offentliga kvinnor*, 2000.
- 4 Hubbard, Philip, 1999. *Sex and the city. Geographies of prostitution in the urban west*, s. 10,

- Wilson, Elizabeth, *The sphinx in the city. Urban life, the control of disorder, and women*, 1991, s. 61, Preciado, Beatriz, (senare Paul B. Preciado), 2013. *Gender, Sexuality, and the Biopolitics of Architecture: From the Secret Museum to Playboy*, s. 259. Bell, David, 1995. "Perverse Dynamics, Sexual Citizenship and the Transformation of Intimacy". I Bell, David och Valentine, Gill (red.). *Mapping Desire. Geographies of Sexualities*.
- 5 Hubbard, 2013.
- 6 Hubbard, 2013, s. 95 f.
- 7 I boken *Norra Smedjegatan. De sista åren* (1970) publicerades flera av Manne Linds bilder med korta bildtexter och med en inledning av Kurt Bergengren. Flera av Manne Linds bilder finns nu på Stadsmuseet i Stockholm och har digitaliserats inom ramen för projektet Bekönade rum.
- 8 Lefebvre, Henri och Nicholson-Smith, Donald, 1991. *The production of space*.
- 9 Marcus, Steven, 1966. *The other Victorians. A study of sexuality and pornography in mid-nineteenth century England*; Foucault, Michel, 1993. *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*; Foucault, Michel, 1994. *The order of things. An archeology of the human sciences*.
- 10 Bergengren, 1970, s. 8.
- 11 Bergengren, 1970, s. 11.
- 12 Se Ulrika Torells bidrag i denna antologi.
- 13 SSA, Stockholms äldre bygglövsritningar, Bygglov 1713–1874.
- 14 Johansson, 1913, s. 69.
- 15 Anna Johannesdotter dog i tuberkulos i februari 1906 på den allmänna försörjningsinrättningen Grubbens gårde. Hon blev 28 år gammal. SSA, Allmänna försörjningsinrättningens handlingar 33A, Rapportbok 1904–1906.
- 16 Ridderstad, Carl Fredrik, 1994 [1851]. *Samvetet eller Stockholms-mysterier*, band 1–3.
- 17 Ridderstad, band 1–3, 1994 [1851], s. 248. Om portvakternas betydelse i 1800-talets stad, se Karin Carlssons bidrag i denna antologi.
- 18 Borg, Alexandra, 2012. *Brottsplats: Stockholm*.
- 19 Öhman, 1994 [1851], s. 709 f. "Efterord". I Ridderstad.
- 20 Gejvall-Seger, Birgit, 1954. *1800-talets Stockholmsbostad*. Materialet som ligger till grund för Gejvalls studier finns på Nordiska museet och har digitaliserats inom ramen för projektet Bekönade rum.
- Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, År 1845, SE/SSA/0031/06/G 1 BA/G 1 BA:44/11845, Jakob.
- 21 Det sambandet upptäcktes och påtalades av Kurt Bergengren i hans inledning till *Norra smedjegatan*, 1970, s. 12.
- 22 Lennartsson, 2007 [2001]. *Den sköna synderskan*.
- 23 Hedström, Per, 2008, "Toulouse-Lautrecs affisher och 2000-talet. Ett samtal om konst och reklam på Toulouse-Lautrecs tid och idag". I *Toulouse Lautrec*.
- 24 Lidman, Sven, 1957. *Vällust och vedergällning*.
- 25 Om sexhandeln i 1700-talets Stockholm, se Lennartsson, Rebecka. *Mamsell Bohmans fall*, 2019.
- 26 Marcus, 1966.
- 27 Se t.ex. Poynor, Richard, 2006. *Designing pornotopia*, och Preciado, 2013.
- 28 Om framväxten av kaférummen, se Ulrika Torells bidrag i denna antologi.
- 29 Sökning av ordet "bordell" i KB:s tidsskrifts-databas. <https://tidningar.kb.se/>
- 30 Wistrand, August Timoleon, 1843. *Några drag af bordellväsendets historia och osedlighetens förhållande i åtskilliga europeiska samhällen förr och nu*.
- 31 Sökning på ordet "bordell" i KB:s tidskrifts-databas. <https://tidningar.kb.se/>
- 32 De båda tillståndshusens existens finns belagda i flera källor. För mer om tillståndshusens tillkomst, se Svanström, 2006, s. 45 ff.
- 33 Ridderstad, 1994 [1851], s. 6.
- 34 London drevs av Anna Carlström, Stadt Hamburg av Maria Martell. Bägge var änkor. Efter Anna Carlström finns något så ovanligt som en levnadsteckning, som trycktes under hennes levnad. Den berättar om hennes barndom, hennes äventyrliga färd till Stockholm och det ombytliga och dramatiska liv hon förde i storstaden. Ordet bordell nämns aldrig. Carlström, Anna, 1841, *En modig kvinnas händelserika lefnad*.

- 35 SSA, Stadens kämnärsrätt, A3A, Protokoll i kriminalmål, 25 januari, 1841, Arenander och Ekdahl.

På Holländargatan 32 ligger sedan 1930-talet Stockholms universitets kårhus. Från det hus där Arenander drev sin bordell finns en mängd föremål bevarade på Stadsmuseet i Stockholm, bland annat flera kakelugnar.
- 36 Alla hänvisningar till rättsfallet 1841 i texten rör SSA, Norra förstadens östra kämnärsrätt, 25 januari, 1841, Arenander och Ekdahl.
- 37 Ekdahl, Nils Johan, 1866. *Osedligheten i Stockholm och dess botemedel*.
- 38 Ekdahl, 1866, s. 33.
- 39 SSA, Norra förstadens östra kämnärsrätt, 25 januari, 1841, Arenander och Ekdahl.
- 40 Löfgren, Orvar och Frykman, Jonas, 1979. *Den kultiverade människan*. Se även Karin Carlssons bidrag i denna antologi.
- 41 Preciado, 2013, s. 94. Se även Preciado, 2014.
- 42 Preciado, 2013, s. 154. Huruvida boudoirer verkligen byggdes med kikhål är oklart. Googlar man på ordet boudoir idag ger en mängd träffar instruktioner om boudoir-fotografering; en ny trend med erotiskt fotografi för ”kvinnans egen skull” i en intim och avskild sängkammarmiljö.
- 43 Preciado, 2013, s. 133.
- 44 SSA, Prostitutionsavdelningen EI, Inkomna skrivelser till byrån 1859–1918, och SSA, Prostitutionsavdelningen, EII, Inkomna skrivelser till byrån 1865–1907.
- 45 SSA, Prostitutionsavdelningen, DVIII, Förteckningar över hotell och dylika lokaler.
- 46 För fler exempel och ett utvecklat resonemang om sedlighetspolisens övervakning och kvinnornas strategier för att undkomma, se Lennartsson 2001, fr a s. 125–175.
- 47 Materialet har digitaliserats inom ramen för projektet Bekönade rum. Delar av det finns på Nordiska museet, där Tillhagen var verksam, och på Stadsmuseet i Stockholm. Till delar överlappar källorna varandra.
- 48 SSM, Tillhagen, Prostitution vid sekelskiftet, sagesperson Sigrid Johansson, född 1885, upptecknare C.-H. Tillhagen. Uppteckning 123/16, sagesperson Rickard Wicksell, född 1880, upptecknare Lars Wickström, 1944.
- 49 SSM, Tillhagen, Uppteckning 123/16, sagesperson Rickard Wicksell, född 1880, upptecknare Lars Wickström, 1944.
- 50 Uppteckning 123/16, sagesperson Rickard Wicksell, född 1880, upptecknare Lars Wickström, 1944.
- 51 SSM, Tillhagen, 14/6, Sedeslöshet, sagesperson fiskar Sjöblom, 75 år, upptecknat 1940.
- 52 SSM, Tillhagen, 14/6, Sedeslöshet, sagesperson fiskar Sjöblom, 75 år, upptecknat 1940.
- 53 NM, Etnologiska undersökningen, Prostituerade kvinnor 1891, upptecknat av A.S. Suneson i Bankeryd 1946.
- 54 NM, Etnologiska undersökningen, Prostituerade kvinnor 1891, upptecknat av A.S. Suneson i Bankeryd 1946.
- 55 SSM, Tillhagen, 14/1, sagesperson Sofi Hjelm, född 1867, upptecknare C.-H. Tillhagen 1943.
- 56 NM, Etnologiska undersökningen, Prostituerade kvinnor 1891, upptecknat av A.S. Suneson i Bankeryd 1946.
- 57 NM, Etnologiska undersökningen, Prostituerade kvinnor 1891, upptecknat av A.S. Suneson i Bankeryd 1946.
- 58 Lennartsson 2007, s. 140 ff.
- 59 NM, Stockholms folkminnen, Tillhagen, sagesperson K.E. Jansson, född 1869.
- 60 SSM, Tillhagen, 14/8, Luntmakaregatan på 1880- och 90-talet, sagesperson G.A. Enqvist, född 1869, upptecknare C.-H. Tillhagen, 1943.
- 61 Pred, Allan, 1990. *Lost words and lost worlds. Modernity and the language of everyday life in late nineteenth-century Stockholm*.
- 62 Lange, 1904, s. 19 f.
- 63 SSM, Tillhagen, 14/7, Prostitution vid sekelskiftet, sagesperson Sigrid Johansson, född 1885, C.-H. Tillhagen, 1946.
- 64 I Thomas Wimarcks bidrag i denna antologi ges flera exempel på hur män som sökte andra män för sexuella ändamål genom rörelser, blickar och till synes vardagliga tilltal kunde närma sig främlingar utan att väcka anstöt. Nya rumsligheter i staden skapade förutsättningar för nya

- rörelsemönster och umgänge med främmande människor.
- 65 SSM, Tillhagen, 14/7, Prostitution vid sekel-skiftet, sagesperson Sigrid Johansson, född 1885, C.-H. Tillhagen, 1946.
- 66 Levin, Per Axel, 1872, *Om prostitutionen*. Kullberg, Anders Fredrik, 1874, *Om prostitutionen*. Läkaren Per Axel Levin var under 1870-talet en av den reglementerade prostitutionens ihärdigaste förespråkare. Med tiden kom han att utvecklas till en av dess skarpaste kritiker.
- 67 Kullberg, 1874, s. 15.
- 68 Levin, 1872.
- 69 Levin, 1872.
- 70 Preciado, 2013, s. 365.
- 71 Kullberg, 1874, s. 17.
- 72 Preciado, s. 259.
- 73 Stycket bygger på Lennartsson, 2001, s. 55 ff.
- 74 Lennartsson, 2001, s. 114 ff.
- 75 Lennartsson, 2001, s. 117.
- 76 Lennartsson, 2001, s. 114 ff.
- 77 SSA, Prostitutionsavdelningen, DIa2, Minnes- och rapportbok 1882–1906, 1904.
- 78 <http://historicalstatistics.org/Jamforelsepris.htm>
- 79 Johansson, 1913, s. 103.
- 80 Johannesdotter, 1907, s. 48, Lennartsson, 2001, s. 133 f. SSA, Prostitutionsbyrån, DVC, adress-bok.
- 81 Jöns E Johansson, 1910. Särskilt yttrande i "Underdånigt betänkande angående åtgärder för motarbetande av de smittosamma könssjuk-domarnas spridning", s. 177 f.
- 82 Lindblad, Anders, "Statistisk undersökning angående skörlefvande kvinnors lefnadsförhållanden", i *Underdånigt betänkande* III, 1910.
- 83 Johansson, 1913, s. 65.
- 84 Johansson, 1913, s. 69.
- 85 Sökning på orden bordell och Norra smedjegatan i Stockholms kommunfullmäktigettryck för åren 1860–1918. Trycket omfattar protokoll, beslut och andra handlingar från 1863–2009 och finns digitaliserat på SSA.
- 86 SSA, Mantalslängd 1898, rote 7.
- 87 SSA, Prostitutionsavdelningen, EI, Inkomna skrivelser till byrån 1859–1918, EII, anonyma skrivelser till byrån, 1865–1907.
- 88 SSA, DVIIIId, volym 26, 1898, Prostitutionsavdelningen, Statistik över prostituerade, SSA.
- 89 Stort tack till Mats Hayen på Stadsarkivet för hjälp med detta försök att kartera materialet. Bostadsboken är digitaliserad inom ramen för projektet Bekönade rum.
- 90 SSA, DVIIIb, Anteckningar för besök å hotell m.fl. ställen, 1902–1918.
- 91 Hubbard, 1999, s. 10.
- 92 Se Thomas Wimarks bidrag i denna antologi.
- 93 Lennartsson 2001, s. 199.
- 94 Se t.ex. SSM, Tillhagen, Prostitution vid sekel-skiftet, sagesperson Sigrid Johansson, född 1885, upptecknare C.-H. Tillhagen.
- 95 SSM, Tillhagen, Gamla stan på 80-talet, sagesperson Gustav Adolf Adolfsson, mars 1939.
- 96 SSA, Prostitutionsavdelningen, E II, Inkomna skrivelser, anonyma.
- 97 SSA, Prostitutionsavdelningen, E II, Inkomna skrivelser, anonyma.
- 98 SSA, Mantalslängd, rote 7, 1898.
- 99 Jfr Karin Carlssons bidrag om portvakter i denna antologi.
- 100 Begreppet nämns av Michel Foucault första gången i förordet till *The Order of Things*, 1971.
- 101 Johnson, Peter, 2013, "The Geographies of Heterotopia". I *Geography Compass* 7 november 2013, s. 790–803, s. 798.
- 102 SSA, Prostitutionsavdelningen, Tidningsklipp ÖI, 1902–1904. Alla artiklar som anges i detta kapitel är hämtade ur klippboken.
- 103 *Svenska Morgonbladet*, 27 februari, 1904.
- 104 *Vårt Land*, 26 januari, 1903. Om Klarakvarten som porrdistrikt under 1970-talet, se Klara Arnbergs och Orsi Husz kapitel i denna antologi.
- 105 *Kvällen*, "Frågan för dagen", 8 mars 1903.
- 106 DN, "Det osedliga gatulifvet i Klara. Hvad polisen säger", 23 januari, 1903.
- 107 DN, "Det osedliga gatulifvet i Klara. Hvad polisen säger", 23 januari, 1903.
- 108 *Svenska Dagbladet*, 18 februari, 1903.

- 109 *Svenska Morgonbladet*, "Storstadslivets nattsidor. Ett ångestrop ur de prostituerade kvinnornas led", 15 januari, 1903. Här finns vissa paralleller till den mamma på 1970-talet som gick till angrepp mot porrklubbar längs "Klara porra" och bröt den outtalade överenskommelsen om vem som kunde röra sig fritt längs gatan. Se Arnbergs och Husz bidrag "Den svenska syndens skyltfönster" i denna bok.
- 110 *Svenska Morgonbladet*, 15 januari, 1903.
- 111 Noteringar i marginalen i sedlighetspolisens handlingar antyder att de verkligen höll sig informerade om vilka kvinnor som var "hålldamer" och vilka som saknade sådant skydd. Se Lennartsson 2001, s. 180 f för en utvecklad diskussion i frågan.
- 112 *Svenska Morgonbladet*, "En gatans kvinna", 18 mars, 1903.
- 113 Originalhandlingarna som låg till grund för den tryckta boken har inte återfunnits. Klara Johansson intygade i sitt förord att hon endast med lätt hand redigerat texten, men det är naturligtvis omöjligt att avgöra vad som verkligen är författarens ord, och vad som eventuellt påverkats av redaktören. Johannesdotter, 1907.
- 114 Johannesdotter, 1907, s. 81.
- 115 Johannesdotter, 1907, s. 59.
- 116 Bergenfeldt, Förord i Lind, 1970.
- 117 SSA, Kommunfullmäktigetrycket, 1863–2009, Yttrande 9, 18 november 1963, Förslag till ny cityplan, borgarrådet Garpe.
- 118 Feldman, Beate och Svensson, Birgitta, 2006, "Människor i centrum". I Stefan Larsson, red, *Nya stadsarkeologiska horisonter*, s. 173.